

Kan mennesket være fritt under kapitalismen?

– en tolkning av hvordan Hegels syn på økonomi kan gi kapitalismen større legitimitet.

Lars Kolbeinstveit

Masteroppgave i filosofi

Veileder: Arne Johan Vetlesen

Humanistisk fakultet

Universitetet i Oslo

Høsten 2008

Sammendrag

Filosofen Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770 - 1831) var langt på vei en tilhenger av liberal økonomi, men all liberalisme hos Hegel er sosialt fundert. En av Hegels viktigste betingelser for liberalisme – i den grad han kan kalles liberal – er at friheten ikke må miste ankerfeste. En idé som hevder at frihet først og fremst består i å gjøre som en vil, er en farlig frihet – det er en frihet som mangler dannelse. Hegel hadde lest Adam Smith og de andre engelske økonomene som har preget klassisk økonomisk teori. Hegel var klart inspirert av deres tanker. Hegel anerkjente de komparative fortrinn som ligger i handelen. Handelen så å si manifesterer den gjensidige avhengigheten som knytter mennesker til hverandre. Det ligger et dannelsesmoment i handel i det den kan fungere som en anerkjennelsesstruktur. Et sted går Hegel så langt som å si at handel er det beste middelet til dannelse.

Hegel har likevel betingelser for sin omfavnelse av liberal økonomi. Han er svært kritisk til en liberal økonomi som er basert på isolerte individers maksimering av egennytten. Å hevde at menneskets begjær og egoisme er en grunnleggende faktor for effektiv kapitalisme er farlig. Det fører kun til akkumulasjon og moralsk forfall, profittbehovet vil overkjøre allmennmenneskelige behov. Denne advarselen mot uhemmet og fri kapitalisme er en kritikk av en liberalisme som legger det partikulære enkeltindivids medfødte frihet til grunn. Hegel var kritisk til kontraktteoretikerne. Den individuelle frie vilje er også helt grunnleggende for Hegel, men han mener at den frie vilje realiseres sosialt gjennom gjensidig anerkjennelse. Mennesket har et sosialt potensial som virkeliggjøres dialektisk gjennom anerkjennelse. Først når mennesker gjensidig anerkjenner hverandre har de virkeliggjort sitt potensial og sin frihet. Mennesket må altså se sin frihet i sammenheng med andres frihet. Da utvikler individet en samfunns moralsk holdning (*Sittlichkeit*). Denne holdningen må ikke bare prege individet privat i de nære relasjonene, men er også vesentlig når det opptrer i markedet. Uten *Sittlichkeit* får kapitalismen et legitimitetsproblem. Rune Slagstad har sagt: ”I dag er det ikke mangelen på liberale ideer, men mangelen på eksplisitt kapitalismekritikk som er mest prekær.”¹ Hegels kapitalismekritikk er et viktig filosofisk bidrag som utfyller en debatt som domineres av hvor stor stat versus marked bør være.

¹ Rune Slagstad i Klassekampen 20.10.01 Her sitert fra Truls Wyller, ”Sosialisme og politisk liberalisme En kommentar til Rune Slagstads *Rettens Ironi*” i *Agora* 20 (2002), nr ¾, 338.

Takk til

Min Veileder, professor Arne Johan Vetlesen som gjennom forelesninger og veiledning har hjulpet meg å koble Hegel til min interesse for økonomi. Våre diskusjoner om økonomisk vekst og bærekraftig utvikling har vært til stor hjelp. Jeg vil også takke min foreleser ved flere semestre ved Universitetet i Bergen, professor i filosofi Knut Venneslan, for å ha vært åpen for mine økonomiske perspektiver i filosofien. Min familie har vært til stor faglig hjelp. Ellers takk til Bent Egil Bakken, Bjørn Bentsen, Sjur Hevrøy, Erik Idsøe, Øyvind Moss-Iversen, Ola Roth Johnsen, Kai Hadle Hjemgaard, Jørgen Pedersen, Angunn Skeiseid, Odin Lysaker og alle andre som har orket å høre på mitt evige mas om ”etikk i næringslivet” og sentralbankens betydelige makt.

Til sist en stor takk til min kjære Ingrid. Du er det beste beviset på at en av Hegels studenter tok feil da han sammenlignet kvinnen med en plante.

Forkortelser

Ph d R: Grundlinien der Philosophie des Rechts.

Ph d G: Phänomenologie des Geistes.

*Im platonischen Staate gilt die subjektive Freiheit noch nichts, indem die Obrigkeit noch den Individuen die Geschäfte zuweist. In vielen orientalischen Staaten geschieht diese Zuweisung durch die Geburt. Die subjective Freiheit, die berücksichtigt werden muß, fordert aber freie Wahl der Individuen.
(Ph d R § 262z)*

*Die Richtung des gesellschaftlichen Zustandes ... der Unterschied zwischen natürlichem und ungebildetem Bedürfnisse, keine Grenzen hat.
(Ph d R § 195)*

Innhold:

Kapittel 1	7
1.1 Innledning.....	7
1.2 Bakgrunn	11
1.3 Det moralske ved handelen	13
1.4 Hegel og sivilsamfunnet.....	14
1.5 Stat og individ hos Hegel	16
1.6 Oppgavens inndeling og oppbygning.....	17
Kapittel 2	17
2.1 Hegel og begreper	17
2.1.1 Sentrale begreper hos Hegel.....	18
2.2 Den dialektiske prosess mot anerkjennelse og selvbevissthet	19
2.3 Fornuftens rolle ved anerkjennelse.	23
2.4 Subjektets frigjøring og den frie vilje	24
2.5 Den allmenne viljen	25
2.6 Kritikk av abstrakt frihet	26
Kapittel 3	30
3.1 Det objektivt sanne.....	30
3.2 Sammenhengen mellom plikter og rettigheter hos Hegel	32
3.3 Frihetens tilvære – virkeliggjøringen av frihet.....	36
3.4 Det borgerlige samfunn.....	39
Kapittel 4	41
4.1 Hegels politiske filosofi	41
4.2 Politisk økonomi	43
4.3 Hegels syn på handel.....	51
4.4 Liberalisering og særinteresser.....	58
4.5 Hegel versus Smith.....	62
4.6 Moral og handel	65
4.7 Det kapitalistiske systemet som et utilstrekkelig system	67
4.8 Hvordan forvaltes sosial kapital på en forsvarlig måte?	73
Kapittel 5	75

5.1 Markedsfyrstenes legitimitet	75
5.2 Konklusjon	78
Bibliografi	81

Kapittel 1.

1.1 Innledning

Problemstilling:

Er Hegels dialektiske begrep om frihet mer legitimt enn et frihetsbegrep som vektlegger det individuelle – negativ frihet? Kan Hegels dialektiske begrep om frihet gi kapitalismen et mer menneskelig ansikt? Denne problemstillingen vil jeg drøfte i lys av handel og kapitalisme.

Hegel syn på handel tar ikke utgangspunkt i at rent egoistiske (atomistiske) individer maksimerer egeninteressen. Hans syn på handel har en sosial karakter. Et hovedanliggende i denne oppgaven er å gjøre rede for Hegels syn på handel og økonomi. Hegel foregrep og ville hindre moralsk korruperende tendenser i kapitalismen ved å forsøke å bevise dens sosiale og dermed uegoistiske tilknytning. En handelsrelasjon er i to aktørers interesse fordi de ser at handelen kan være i *begges* interesse. Et eksempel: person 1. har behov for vare A og B og person 2 har også behov for vare A og B. Hvis person 1 komparativt til person 2 kan produsere varen A mer effektivt enn person 2 og motsatt med vare B, vil en handel således være i begges interesse. Dette er en sentral idé i teorien om de komparative fortrinn og hvorfor arbeidsdeling og handel er i menneskers interesse. Et sentralt element i Hegels syn på handelsrelasjonen som oppstår er at individene ikke bare *hver for seg* ser fordelene av handelen, men at de i en dialektisk bevegelse ser at handelen har en allmennyttig karakter. Med dette som utgangspunkt vil jeg forsøke å vise hvordan Hegel kan gi oss svar på hva en mer legitim kapitalisme innebærer.

Det er liten tvil om at den globale markedøkonomien skaper svært store forskjeller. Det kapitalistiske produksjonssystemet havner også i disharmoni med mål om bærekraftig utvikling når vekstelementet i kapitalismen blir for dominerende. Etter den kalde krigens slutt har man sett en tendens til ideologisk overmot på kapitalismens vegne. Det kapitalistiske system fremmes som den eneste gagnbare styringsformen, men hovmod står som kjent for fall.

Hegel hadde lest Adam Smith og var inspirert av hans tanker. I denne oppgaven vil jeg gjøre rede for hvilke tanker Hegel hadde om økonomi og hvilke betingelser han satte for at kapitalismen kan fungere etter hensikten. Jeg vil med andre ord argumentere for en fri

økonomi som er preget av en maktbalanse. I en økonomisk sammenheng har oppgaven en høyrehegeliansk retning. En venstrehegeliansk tolkning vil i en økonomisk kontekst særlig gripe fatt i Hegels frykt for utviklingen av en pøbel og hvordan man i den frie økonomien, på tross av overfloden den skaper, ikke er rik nok til å løse fattigdomsproblemet.²

Hegel var klart inspirert av liberale teorier om økonomi og derigjennom fremhevelsen av individets frihet. Hegel støttet en oppdeling innenfor staten der frie individer får mulighet til å drive økonomisk aktivitet når staten garanterer for eiendomsretten. Det som er spesielt hos Hegel er at hans sympati med fri økonomi ikke er preget av en dikotomi hvor man skiller ut det økonomiske aspektet på den ene siden, og lovverket på den andre siden. Jeg vil med andre ord forsøke å vise at Hegel ikke stod for et syn der innføringen av en liberal økonomi innebar at en måtte legitimere en selvisk moral. Hegel advarte mot følgene av å slippe egeninteressen løs i økonomien. Sett i et slikt lys godtok han ikke en idé om at ren forfølgelse av egeninteressen gagnet fellesskapets beste. Hegel godtok ikke en slik differensiering av moralen, men fremhevet at moralen er en betingelse for den frie økonomien.

Markedet er et system mennesker kan bruke som styringsmekanisme. Det at det er mennesker som tar i bruk markedsmekanismen er sentralt. Det er når man overlater markedet til seg selv man får de mest uheldige utslagene. Dette var et viktig poeng både hos Smith og Hegel som man ikke kan overse hvis man skal drive rettferdig kapitalismekritikk. En kritiker av kapitalismen som hevder at en tilhenger av kapitalismen ser på markedet som en naturlov som styrer seg selv, går – litt upresist sagt – i samme fella som den som hevder at en marxist nødvendigvis støtter regimet i Nord-Korea.

Ved å ta utgangspunkt i Hegels metafysikk vil jeg forsøke å forklare hvilke ideer Hegel hadde om hva det innebærer å være menneske. Et sentralt begrep hos Hegel er *anerkjennelse*. Dette begrepet er elementært for å forstå Hegels menneskesyn. Behovet for anerkjennelse er så å si det som driver oss mennesker. Når vi oppnår gjensidig og likeverdig anerkjennelse virkeliggjøres menneskelig frihet. Jeg vil vise hvordan Hegel brukte noen av sine sentrale begreper når han omtalte økonomisk handel og hvorfor sammenkoblingen av det sosiale (*Sittlichkeit*) og økonomi kan gi kapitalismen et mer menneskelig ansikt.

² Ph d R § 245

Hegel så tidlig problemene med kapitalismen. Han advarte sterkt mot forskjellsamfunnet og utviklingen av fattige som ville danne en pøbel.³ Et element som jeg kommer til å fokusere sterkt på i denne oppgaven, men som henger sammen med fattigdomsproblemet, er hans advarsler mot et kapitalistisk produksjonssystem som tar utgangspunkt i en empirisk basert idé som sier at individet stadig vil ha utilfredstilte behov.⁴ Denne ideen forsterker vekstelementet som dominerende verdi i det kapitalistiske produksjonssystemet og kan undergrave muligheten til å bruke kapitalismen som et redskap til velstandsvekst, det vil si vekst som gir mulighet til mer fordeling, og som distribusjonsmekanisme. Et kapitalistisk produksjonssystem som vektlegger de subjektive interessene for sterkt mister allmenne interesser ut av synsfeltet. Allmenne hensyn og hvilke begrensninger individet bør sette på dets handlinger kommer i bakgrunnen. Viktige eksempler på allmenne interesser er ønsket om et minimumsnivå på inntektsfordelingen og hensynet til bærekraftig utvikling.

Fremhevelsen av det rent subjektive hindrer den enkelte aktør i å se den gjensidige avhengigheten som ligger i handelsrelasjonen. Dette kan undergrave det dannende element som er helt grunnleggende for at kapitalismen skal fungere som en mekanisme man tar i bruk for å fremme distribusjon og effektivitet i produksjonen av varer og tjenester. En kapitalisme som ikke fungerer som et redskap som brukes for å tilfredsstille menneskelig behov, løsrives fra sitt sosiale grunnlag. En slik kapitalisme tenderer mot å bli en immanent mekanikk hvor økonomisk vekst blir en dominerende verdi. Dette determinerer muligheter for handlingsvalg som tar hensyn til andre verdier. Disse problemene er en advarsel mot å slippe kapitalkreftene løs. Det er et av kapitalismekritikernes viktigste argument mot og i det hele tatt å gi kapitalistisk produksjonsform en sjanse. Det ligger en kime til moralsk korrumpert i kapitalismen som dets tilhengere bør være på vakt mot. Faren for moralsk korrumpert oppstår hvis et syn som ser på markedet som en naturlov blir rådene.⁵ Da blir ikke markedsmekanismen et redskap moralske individer bruker, men markedskreftene blir overlatt til seg selv.

³ Ph d R § 244

⁴ Ph d R § 195 og § 191 og z. I alle sitater fra Ph d R står a for anmerkungen og z stå for zusatz. Ellers er også alle kursiveringer i sitater originale, hvis ikke annet er oppgitt.

⁵ Kåre Willoch er i norsk sammenheng en av de som oftest påpeker dette. ”Virkningene av mangelfull etikk i næringslivet kan bli omfattende. *Fritt næringsliv er ikke en naturlov*, men et system som samfunnet har lagt til rette for, for å tjene interessene til folk flest. Blir det for store avvik mellom mektige bedrifters opptreden og samfunnets behov, vil samfunnet prøve noe annet enn den handlefrihet som næringslivet har nå. Riktignok viser erfaring at både sosialismen og sosialdemokratisk detaljstyring vil gi langt dårligere resultater. Men det hindrer ikke at slikt forlatt tankegods kan bli prøvet igjen, dersom de mest synlige deler av det frie næringsliv ikke opptrer i samsvar med rimelige etiske krav. Kåre Willoch ”Sviktende etikk i kapitalismen” i *Aftenposten*, 15.6.06 (min kursiv)

Moderate tilhengere av å overlate markedskreftene til seg selv hevder at det offentlige må bøte på dets mangler. Jeg vil ikke argumentere for at et slikt standpunkt er direkte uholdbart, men forsøke å påvise at det blir mangelfullt hvis det ikke innehar et normativt element. Man kan ikke vri seg unna at både stat og marked er avhengig av et normativt grunnlag. I et slikt syn på forholdet mellom stat og marked ligger det også implisitt at man mener at markedet ikke kan styre seg selv som en slags egen naturlov.⁶

Jeg vil i denne oppgaven blant annet trekke veksler på de positive elementene i Hegels syn på økonomi. Denne økonomiforståelsen kan imøtekomme den mest radikale kapitalismekritikken ved å gi kapitalismen et annet antropologisk grunnlag. Et antropologisk grunnlag hvor mennesket sosiale potensial virkeliggjøres og hvor behovet for gjensidig anerkjennelse er en sentral verdi. Dette kan – til tross for at det tenderer til å være utopisk – sørge for at etikken blir et premiss i det økonomiske feltet istedenfor at det økonomiske blir et premiss i det etiske felt. Dersom etikken er et ikke instrumentelt premiss i en fri økonomi kan den lettere holdes for legitim. Det ligger et utopisk element i dette, men en hver som hevder at kapitalismen bør avskaffes har jo også en tendens til å hevde at en eller annen form for sosialistisk styreform må ha et etisk grunnlag.

Ved blant annet å trekke veksler på Hegels liberale elementer og hans aristoteliske røtter vil jeg argumentere for at det etiske har større sjanse for å utvikle seg innenfor en mer liberal styreform. Blir staten eller samfunnsinstitusjonene for rigide⁷ vil det undergrave muligheten til at *individet selv* utvikler en moralsk karakter og utvikler et levedyktig dydsmønster (*Sittlichkeit*).

⁶ I et tillegg i første paragraf under "Das System der Bedürfnisse" i Ph d R kommer et syn som går i retning av å sammenligne økonomi med naturlover. "Dies Ineinandergehen, an das man zunächst nicht glaubt, weil Alles der Willkür des Einzelnen anheimgestellt scheint, ist vor Allem bemerkenswert und hat eine Ähnlichkeit mit dem Planetensystem, das immer dem Auge nur unregelmäßige Bewegungen zeigt, aber dessen Gesetze doch erkannt werden können." (Ph d R 189z) Det er likevel, slik jeg ser det, ikke grunnlag for å tolke Hegel som tilhenger av å løse økonomien ut av det sosiale feltet, med bakgrunn i argumenter som at markedet fungerer best som en atskilt sfære. Lovmessigheter i markedsmekanismen kan brukes for å fremme en bedre allokering av ressurser, men det forsvaret ikke en utskillelse av det økonomiske fra det politiske eller sosiale/moralske feltet.

⁷ Det er relativt vanlig å hevde at Hegels syn på institusjonene var for rigid og nettopp derfor hemmet individets frihet. Et poeng i oppgaven er å nyansere en slik tolkning av Hegel.

1.2 Bakgrunn

Den tyske filosofen Georg Wilhelm Friedrich Hegel (1770-1831) aktualiseres i samtidens generelle debatter om forholdet mellom individ og samfunn. Fremveksten av kapitalisme og demokrati i den vestlige verden har bidratt til betydelig vekst i velferd og økt frihet. Denne friheten og velferdsveksten har stor betydning for individer som lever i demokratiske og kapitalistiske samfunn. Individet opplever økt frihet og velstandsvekst, men samtidig kan det synes som at frigjøringen av individet gjør det blindt for interesser som ikke er rent individuelle, men som er av allmenn eller samfunnsmessig art.⁸

Et av Adam Smiths mest berømte sitater er: ”Ved å forfølge sin egeninteresse fremmer han ofte samfunnsinteressen mer effektivt enn når han virkelig har til hensikt å fremme den.”⁹ Dette sitatet er et paradoksalt sitat som ikke bør tolkes for entydig. Sitatet har nok dessverre ofte blitt tolket for entydig og er en unyansert fremstilling av Smith. En entydig tolkning er også et problem for kapitalismens legitimitet. En alt for ensidig vektlegging av egeninteressen i forhold til det gjensidige ved handel kan undergrave selve tillitsbetingelsen. Tillit er grunnleggende for handel og generelt mellom mennesker. En betingelse for at handel skal fungere på sikt er et visst minimum av tillit. Det kan være i et firmas interesse at noen kjøper gjeldspakker som de har pakket inn som lukrative investeringsobjekter, men ved å maksimere egeninteressen så ensidig kan firmaet bidra til å undergrave nødvendig tillit og felles normer. Det er likevel viktig å skille mellom en etikk som fremmes for å virke troverdig og dydsorientert etikk.¹⁰

Hegel mente at ensidig fokus på egeninteressen i et kapitalistisk samfunn kan ha patologiske effekter på i hovedsak to plan – et *indre* og et *ytre* plan. Med det indre plan mener jeg det intersubjektive – den enkeltes moralske bevissthet. På dette planet har ensidig forfølgelse av egeninteressen en patologisk effekt da man ikke anerkjenner den gjensidige avhengigheten i handelen. Dermed står man i fare for å undergrave det etiske (indre) plan hvor viljen til å

⁸ Dette problem aktualiseres også på høyresiden i politikken. Stavanger Aftenblad 25. April 2007: ”Torbjørn Røe Isaksen (avtroppende leder i Unge Høyre) vil ha mindre stat og mer samfunn. Enkeltmennesket skal få rom og plass, men med *et klart ansvar for å ta vare på fellesverdier*.” (min parentes og kursivering)

⁹ Adam Smith, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776). Her sitert fra Agnar Sandmoe, *Samfunnsøkonomi – en idéhistorie* (Universitetsforlaget, 2006), 47.

¹⁰ se blant annet Arne Johan Vetlesen, *Hva er etikk*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2007), 7. og Francis Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, revidert utvalg. (Oslo, Pax, 2002), 40.

handle moralsk i forhold til den andre, utvikles. Videre – i det ytre – vil et ensidig fokus på egeninteresse undergrave muligheten for å oppnå egentlig anerkjennelse og man vil søke anerkjennelse ved bruk av ytre tegn, for eksempel ved å ha et overdrevent forbruk.¹¹ Jeg vil hevde at begge disse patologiske effektene er knyttet til det samme – fraværet av fokuset på anerkjennelse og det samfunnsmessige – som individer er en del av.

Hvis en legger Hegel til grunn og sier at friheten kommer gjennom den andre ved gjensidig anerkjennelse vil et ensidig egeninteressefokus på handel være en selvmotsigelse. En økonomisk teori som knytter seg ensidig til individet, mister altså sitt sosiale og dermed menneskelige fotfeste ved ikke å fange opp det sosiale og relasjonsaktige i handelen. Den økonomiske teori blir vitenskapliggjort og fjernes fra sitt etiske fundament.¹² Denne ensidige måten å utvikle økonomisk teori på støtter seg til Adam Smith, men glemmer sin ideologiske helts bekymring for moralsk korrupperende tendenser ved kun å forfølge egeninteressen og søke rikdom. I *Theory of Moral Sentiments* skrev Smith for eksempel:

This disposition to admire, and almost worship, the rich and the powerful, and to despise, or, at least, to neglect persons of poor and mean condition, though necessary both to establish and to maintain the distinction of ranks and the order of society, is, at the same time, the great and most universal cause of the corruption of our moral sentiments.¹³

Smith var bekymret for at økonomisk aktivitet kunne virke korrupperende. Han var opptatt av at økonomisk aktivitet er avhengig av grunnleggende tillit. Etter Smiths levetid ser det som økonomisk virksomhet og handel har tatt en vending bort fra sitt etiske grunnlag. Handelen som i utgangspunktet skulle hjelpe selvbergeren ut av det daglige slitet, har mistet sitt menneskelige ankerfeste. I et tillegg (skrevet av Hegels studenter) i *Philosophie des Rechts* blir det beskrevet hvordan behov løsrives fra det menneskelige og knyttes til det økonomiske: "Es wird ein Bedürfnis daher nicht sowohl von denen, welche es auf unmittelbare Weise haben, als vielmehr durch solche hervorgebracht, welche durch sein Entstehen einen Gewinn suchen." (Ph d R § 191z) Denne løsrivelsen av økonomien beskrives

¹¹ Se blant annet Ph d R § 156z und § 253a

¹² Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 17.

¹³ Adam Smith, *The Theory of Moral Sentiments*, (New York, Prometheus books, 2000), 84. Det har pågått diskusjoner om Adam Smiths moralfilosofi i dette verket er forenelig med hans økonomiske verk *Wealth of Nations* fra 1776. Jeg vil hevde at det er galt å mene at økonomisk aktivitet i seg selv er noe umoralsk og derfor gå i mot et synspunkt som hevder at det eksisterer en sterk motsetning hos Adam Smith. Et av mine hovedpoenger er at økonomien er betinget av moral hvis den skal fungere. Det som har ført økonomien ut i en moralsk gråsoner er nettopp adskillelsen av økonomien fra det moralske. Derfor er Hegels lesning av Smith interessant. Se blant annet Sandmoe, *Samfunnsøkonomi - en idéhistorie*, 37-38 og Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 16-42.

også av Erich Fromm 155 år senere: ”Utviklingen av dette økonomiske systemet ble ikke lenger bestemt av spørsmålet: *Hva er bra for mennesket?* Det ble avløst av spørsmålet: *Hva bidrar til økonomisk vekst?*”¹⁴

1.3 Det moralske ved handelen

La oss se litt nærmere på hvilke konsekvenser en kan se antydninger til i en for *ensidig* tolkning av det Smith-inspirerte markedet: Det moralske og sosiale blir transformert til den objektive ”usynlige hånd” i en økonomisk teori som er ensidig bygd på individuell egeninteresse. Hva som er rett og galt dømmes av den utenforstående ”usynlige hånd” og kriteriene for hva som er moralsk riktig ligger ikke i mennesket selv, men er transformert over til markedets usynlige hånd. Det økonomiske systemet blir et selvregulerende system med sine egne lover.¹⁵ Enkeltindividet får strengt tatt ikke noe aktivt ansvar i forhold til noe moralsk eller sosialt ved handelen, det må kun forholde seg til de juridiske og konkurrerende elementer som regulerer den. Handelen er kun regulert av markedet selv gjennom den usynlige hånd og juridiske betingelser satt av staten – eventuelt et overnasjonalt nivå.

Det sivile feltet – det feltet som ikke er knyttet direkte til verken stat eller marked – mister sin relevans. I følge hobbesiansk tradisjon skal staten holde oppsyn med at folk følger lover og straffeforfølge dem som ikke gjør det. Dette er det eneste grunnlaget for tillit i markedet. Som Økokrim-sjef Einar Høgetveit sa til *Dagens Næringsliv* i mai 2007: ”Min oppgave er å skape frykt.”¹⁶ Ideen om at mennesket må skremmes til å handle korrekt for å ivareta tilliten i markedet støttes økonomisk-filosofisk av en idé om et ensidig grunnleggende egoistisk menneske.¹⁷ Denne vektleggingen av stat og marked som i et samspill holder handelen under kontroll undergraver sivilsamfunnets relevans.

¹⁴ Erich Fromm, *Å ha eller å være*, Norsk utgave, (Oslo, Aventura forlag, 1993), 20.

¹⁵ Fromm, *Å ha eller å være*, 20.

¹⁶ Forsiden på *Dagens Næringsliv* 24. mai 2007.

¹⁷ En av Hegels studenter uttrykker hvor urettferdig og respektløst trusler er på denne måten: ”als wenn man gegen einen Hund den Stock erhebt”. (Ph d R § 99z)

1.4 Hegel og sivilsamfunnet

En av de meste kjente kritikkene av Hegel kom fra filosofen Karl Popper som i sitt verk fra 1945 *The open society and its enemies* kalte Marx, Platon og Hegel noen av demokratiets viktigste fiender.¹⁸ Isaiah Berlin har sagt følgende om dette verket: ”Omtalen av Hegel er dypt urettferdig, av Platon likeså. Men boken er et fremragende forsvar for demokratiske verdier”.¹⁹ Hegels syn på staten kan likevel kritiseres for å være autoritært, men kritikken mot Hegels statssyn bør ikke forlede oss til å miste hans relevante filosofi i forhold til det borgerlige samfunn – sivilsamfunnet.²⁰

Skal mennesket oppleve frihet er det i følge Hegel utilstrekkelig med en modell som setter opp individet med sine ukrenkelige rettigheter på den ene siden, og staten i samspill med markedets usynlige hånd som garantist for disse rettighetene på den andre. Et slikt syn på frihet blir for abstrakt. Den subjektive friheten virkeliggjøres gjennom det sosiale feltet og må bestemmes ved at individet tar del i en samfunnsmessig virkelighet.

Subjektet og individets frigjøring utgjorde et hovedskille i overgangen fra den antikke til den moderne verden. Denne frigjøringen er i seg selv et gode for menneskeheten, men subjektet må ikke miste hodet i sin beruselse over friheten og glemme at det er knyttet til et samfunn. Dette er et av Hegels viktigste filosofiske poenger og som kommer til uttrykk blant annet i *Philosophie des Rechts*. Platon tok feil da han ikke hadde plass til subjektet i sin statsfilosofi, liberale svermere glemmer på sin side det objektive i sin filosofi.²¹ Det er i det sivile feltet mennesker finner sin tilhørighet, det er der de utvikler sin moral og sitt samfunnssinn (*Sittlichkeit*). Først ved å oppnå et individuelt og fritt syn på det objektive ivaretar individet den tilliten handel og menneskelig samkvem er avhengig av. Tillit og moral mellom

¹⁸ Thomas Krogh kritiserer Poppers tolkning av Hegel: ”Jeg tror man kan slå fast at dette synet ikke lenger kan opprettholdes. Det skyldes ikke en politisk betinget forandring i synet på Hegel, men rett og slett omhyggelig, profesjonelt filosofihistorisk arbeid med å avklare hva Hegel faktisk sa og skrev” Thomas Krogh i ”Etterord ved Thomas Krogh” i G.W.F. Hegel, *Rettsfilosofien* norsk utgave, (Oslo, Vidarforlaget, 2006), 401-402.

¹⁹ Isaiah Berlin, ”Mennesket lever i kraft av ideologiene. Lars Roar Langslet i samtale med Isaiah Berlin” i *Minerva* 84 (03 2008), 73. (Først trykket i *Aftenposten* i 1991)

²⁰ Dette poenget blir understreket av Axel Honneth, *Leiden an Unbestimmtheit, Eine Reaktualisierung der Hegelschen Rechtsphilosophie*, (Stuttgart, Philipp Reclam jun., 2001), 12.

²¹ Se særlig forordet til *Philosophie des Rechts*. Her går Hegel til krast angrep på liberale svermere som mister hodet og glemmer at filosofien må gå ut fra fornuften og ikke bare hjertet.

mennesker kan ikke garanteres av en ytre stat alene. Sivilsamfunnet med sitt (*Sittlichkeit*) står mellom det rent individuelle og staten i Hegels filosofi:

Auch in den alten Staaten, weil in ihnen die Sittlichkeit nicht zu diesem freien System einer selbständigen Entwicklung und Objektivität gediehen war, mußte es die eigentümliche Genialität der Individuen sein, welche diesen Mangel ersetzte (Ph d R § 150a).

Sittlichkeit må utvikles som et fritt og selvstendig system og er en betingelse for at menneskelig samhandling, blant annet handel, skal fungere. Det er gjennom *Sittlichkeit* subjektet virkeliggjør sin frihet. Individet må selv se at det er en del av et større hele og ikke bare ensidig følge egeninteressen. Moralen eller det objektive blir ikke bare kontrollert av en ytre autoritet, men må virkeliggjøres gjennom individet selv.²² ” – wie das Gute seinerseits nur im subjektiven Willen die Vermittelung hat, durch welche es in Wirklichkeit tritt.” (Ph d R § 131) Denne innsikten Hegel her har, har i de senere år fått sin relevans i norske debatter om den sosialdemokratiske velferdsmodellen. Statlig kontrollert velferd skal garantere likheten og retten til velferdstilbud. Denne statlige kontrollen kan på en annen side kritiseres for å passivisere individers ansvar for å frivillig skape velferd og derigjennom gi individer et moralsk forhold til samfunnet og sine medmennesker.²³

Det sivile samfunn er en vag størrelse og det kan utvikle grunnlag for tillit og mistillit. Et vanlig argument mot sivil organisering av velferd er at organiseringen er for tilfeldig. Statlig og profesjonsbasert velferd skal sikre likhet og at alle får den velferd de har rett på. Å kaste det sivile feltet ut av samfunnsmodellen i rasjonalitetens navn er likevel en misforståelse. I moderne sosialdemokratier tenderer utviklingen mot en ordning der man har ansvaret for seg selv på markedet, mens ansvaret for den andre er overlatt til staten. Denne utviklingen skyldes etter min mening langt på vei på et negativt menneskesyn: et syn på menneske først og fremst som nyttemaksimerende i møte med andre mennesker. Fellesskapstanken over skatteseddelen i sosialdemokratiet innehar en skepsis til sivilt funderte fellesskap.²⁴ Menneskesynet til rene liberalister og sosialdemokrater er langt fra likt, men har noe felles i ideen om *homo economicus*. Forskjellen mellom de to synene er at sosialdemokrater hevder de ulike

²² Her finner vi likhetstrekk mellom Hegel og Aristoteles filosofi. Aristoteles sitt begrep om *phronesis* eller karakterstyrke er en dygd som oppnås når et individ selv er overbevist og handler i samsvar med loven og ikke slavisk følger loven. Følger et individ loven eller autoriteten uten selvbestemmelse risikerer individet å opptre uten rimelighet i forhold til loven. Aristoteles, *etikk* (Oslo, Gyldendal, 1973), 56-57.

²³ Håkon Lorentzen, *Moraldannende kretsløp – stat, samfunn og sivil engasjement*, (Oslo, Abstrakt forlag, 2007)

²⁴ Å definere fellesskap som statlig fellesskap bli blant annet kritisert av konservative. Se Torbjørn Røe Isaksen, *Høyre om! For en ny konservatisme*, (Trondheim, Cappelen Damm, 2008)

individene i sum, ved hjelp av markedsmekanismen, ikke klarer å koordinere seg selv. Derfor trengs en balanserende stat.

At markedsmekanismen behøver å bli balansert er denne høstens finanskrisen (2008) et utmerket eksempel på, men dypest sett vil jeg hevde at balansepunktet ikke er det viktigste. Den globale finanskrisen, og i enda sterkere grad miljøproblemene, viser at en optimalisering av balansepunktet mellom stat og marked er utilstrekkelig. Grunnleggende endringer som må til for å skape en mer legitim kapitalisme kommer ikke utenom at både stat og marked må være fundert på et minimum av sivile strukturer.

Homo economicus egner seg for politisk økonomiske teorier, men som virkelighetsbeskrivelse og mulighetsbetingelse for menneske og samfunn kommer ideen til kort. En selvdrivet autonom økonomi balansert av statlige, eventuelt regionale eller globale reguleringer med antagelsen om *homo economicus* som fundament er minst like utopisk som det å mene at økonomi og politikk må være knyttet til et rent menneskelig behov for anerkjennelse.

1.5 Stat og individ hos Hegel

Den liberale tradisjonen med sitt vern av individet mot statlig eller andres inngripen står rettslig og juridisk sterkt, men det formelle vern av individet i rettslige og juridiske termer bør ikke hindre en i å se forskjellen på stat og samfunn. Ved å skille mellom stat og samfunn vil en kunne ivareta et samfunns behov for *Sittlichkeit* uten at dette direkte dikteres fra en autoritær stat. Det er i forhold til statens rolle ovenfor samfunnet/individet Hegels filosofi får legitimeringsproblemer. Denne kritikken mot Hegels syn på statens rolle må likevel etter min mening nyanseres, da det ikke er holdbart å si at Hegel uttaler seg utelukkende til fordel for staten fremfor individet.²⁵ Dette vil jeg komme tilbake til i kapittel 3.

²⁵ Sjur Hevrøy poengterer hvor sterk staten ofte er i vestlige land i dag og at Hegels statsyn i lys av dette ikke blir spesielt autoritært. *Hegels Rettsfilosofi – enhet mellom frihet og etikk*, Upublisert filosofioppgave UiO våren 2008.

1.6 Oppgavens inndeling og oppbygning

I det andre kapitlet gjøres rede for en del sentrale begreper som har med Hegels menneskesyn å gjøre. Dette for å danne et antropologisk grunnlag for hvordan Hegel ser på menneskelig samhandling. I kapittel 3 vil Hegels syn på forholdet mellom subjektivitet og objektivitet bli gjort rede for. Her vil også forholdet mellom stat, samfunn og individ bli drøftet. I kapittel 4 diskuteres problemer knyttet til Hegels syn på handel og kapitalisme. Her vil også kapitalismen som utilstrekkelig system kritiseres. Videre, med bakgrunn i Hegels forståelse av mennesket som sosialt vesen, vil jeg også i dette kapitlet forsøke å vise hvordan Hegels ideer knyttet til handel og samfunnsøkonomi kan ha relevans i dag. Ved å appellere til handelens og økonomiens sosiale forankring kan kapitalismen få et mer humant ansikt. I kapittel 5 drøfter jeg legitimiteten til dagens forhold mellom stat og markedsliberalisme.

Kapittel 2

2.1 Hegel og begreper

Hvordan Hegel tolker begreper henger sammen med hans metafysikk. Hegel var en systemfilosof og det kan være nyttig å gå til hans metafysikk for å forstå hans spesielle syn på begreper. I det berømte forordet til *Phänomenologie des Geistes* skriver Hegel om sitt syn på begreper. Ved knoppens forvandling til blomst før den ender opp som frukt er det knoppens *utvikling* mot frukt som er det sentrale. Dette utgjør en helhet og det gir ikke mening å snakke om knoppen, blomsten og frukten som isolerte begreper.²⁶ De er ulike momenter som er gjensidig nødvendige: "von seiner Einseitigkeit zu befreien oder frei zu erhalten, und in der Gestalt des streitend und sich zuwider Scheinenden gegenseitig notwendige Momente zu erkennen." (Ph d G s 11) En statisk tanke om ulike bestanddeler får ikke frem bevegelsen. Betrakninger av forskjeller blir bare en overfladisk bevegelse fra det ene til det andre som forblir i ro, mens selve begrepets *tilblivelse* ikke erkjennes.²⁷

²⁶ Ph d G, 10.

²⁷ Ph d G, 33.

I *Wissenschaft der Logik* som er Hegels mest betydelige metafysiske verk ligger ikke fokuset bare på hva menneskets ulike bestanddeler består av. Han er opptatt av hvordan de helt grunnleggende begreper gir mening. Når en sier noe om et begrep sier en samtidig hva det ikke er – det negeres. Å utlegge eller forklare begreper innehar altså en forandring. I Innledningen til *Wissenschaft der Logik* forklares dette med å si at logikken ikke kan si hva den *reelle* sannheten er, men at den viser oss veien til reell sannhet: ”die Logikk ... nicht aber reale Wahrheit selbst enthalten, noch auch nur der *Weg* zu realer Wahrheit sein könne”²⁸. Et begreps realitet kan ikke tas for en gitt kjensgjerning. Begrepet blir til. En kan ikke for eksempel definere fri vilje isolert: ”*Daß* der Wille frei und *was* Wille und freiheit ist – die Deduktion hiervon kann, wie schon bemerkt ist (§2), allein im Zusammenhange des Ganzen stattfinden.” (Ph d R § 4a)

2.1.1 Sentrale begreper hos Hegel

For å forstå Hegels syn på kapitalisme kan det være nyttig å se på hans menneskesyn og hans antropologi. Sentrale begreper hos Hegel er *anerkjennelse*, *selvbevissthet* og *dialektikk*.

- **Anerkjennelse:** Sann anerkjennelse er i følge Hegel preget av gjensidighet og skiller seg fra en ensidig anerkjennelse i herre-trellrelasjonen. Det vil si at anerkjennelse oppnås hos et individ når det blir anerkjent av et annet individ, samtidig som det anerkjenner det andre individet. Det er kun to selvstendige, likeverdige og uavhengige individer som kan anerkjenne hverandre.²⁹
- **Selvbevissthet:** Hegels begrep om selvbevissthet henger sammen med hans begrep om anerkjennelse. Selvbevisstheten er et sosialfilosofisk anliggende og selvbevisstheten oppstår ved et individ erkjenner seg selv gjennom en annen. I kapitlet om selvbevissthet i *Phänomenologie des Geistes* fra 1807 står det: ”Das Selbstbewußtsein

²⁸ G.W.F. Hegel, *Wissenschaft der Logik I*, (Frankfurt am Main, Suhrkamp 1986), 36.

²⁹ Det finnes ulike tolkninger av Hegels begrep om anerkjennelse. Alexandre Kojève holdt blant annet seg til en tolkning i retning av ensidig anerkjennelse i et herre-trellforhold. Alexandre Kojève, *Introduksjon til lesningen av Hegel*. (Oslo, Pax, 1996) Hegel er opptatt av anerkjennelse i Herre-trellforhold, men er også opptatt av den egentlige anerkjennelse er betinget av gjensidighet og at den dermed overskrider det rent begjæraktige. Denne forståelsen av anerkjennelse hos Hegel er viktig i forhold til hvordan hans tanker om handel og arbeidsdeling under kapitalismen har en annen vinkling enn egennytte-tenkning i økonomisk teori.

ist *an* und *für sich*, indem und dadurch, daß es für ein anderes *an* und *für sich* ist; d.h. es ist nur als ein Anerkanntes.” (Ph d G 153)

- Dialektikk: Hegels dialektikk er den dialektiske vei fra *tese* gjennom *antitese* til *syntese*. Den dialektiske prosess som virker når *tesen*: Det umiddelbart gitte jeg (*i seg selv*), gjennom *antitesen*: negasjonen og formidlingen av seg selv (*for seg selv*), ender opp i *syntese*: et helt og formidlet jeg (*i og for seg selv*). Det er i antitesen anerkjennelsen virker ved at en blir formidlet gjennom den andre. I syntesen er man formidlet og anerkjent og dermed sant selvbevisst.

2.2 Den dialektiske prosess mot anerkjennelse og selvbevissthet

Man må ha erkjent seg selv som individ og være seg selv bevisst for å kunne være (bli) bevisst om noe utenfor seg selv. I kapittel 4 i *Phänemologie des Geistes* skrev Hegel om selvbevisstheten. Det spesielle med Hegels tanker om selvbevissthet er, som nevnt ovenfor, at det er et sosialfilosofisk anliggende.

Hegel knyttet selvbevissthet til en annens bevissthet, til noe sosialt. Man blir ikke selvbevisst uten gjennom og ved en annen. Selvbevissthet blir til gjennom minst to individer.

Umiddelbart er man seg selv som naturlig vesen bevisst, men man blir selvbevisst gjennom en annen. Umiddelbart er man et naturlig vesen *i seg selv*, mens man blir formidlet *for seg* gjennom anerkjennelsen. Mennesket skaper seg selv og sin historie aktivt sammen med andre. Mennesket er ikke bare gitt som (umiddelbar) idé, men blir virkeliggjort (formidlet) gjennom anerkjennelsen. Det er *gitt* at vi lever som biologiske vesener med fysiske behov, men mennesket skiller seg fra det naturlige og biologiske ved å skape sin historie som er noe annet enn dyrene som bare eksisterer.

For Hegel er ikke bare mennesket en absolutt og evig idé som er lik seg selv. Mennesket er ikke bare en statisk og ahistorisk idé. Den hele sannheten om mennesket er at mennesket som gitt idé også åpenbarer og virkeliggjør seg selv. Mennesket som idé, umiddelbart gitt, må også formidle seg selv gjennom en dialektisk prosess og bli virkeliggjort. I den prosessen hvor mennesket virkeliggjør og formidler seg selv er anerkjennelse et sentralt begrep.

Selvbevisstheten er en naturlig, men sosial konstruksjon. Mennesket er nok bevisst seg selv

før møtet med en annen, men en slik selvbevissthet er mer ensidig og dermed ikke fullkomment sann: "Jedes ist wohl seiner selbst gewiß, aber nicht des andern, und darum hat seine eigne gewißheit von sich noch keine Wahrheit".(Ph d G s 156)

Den prosess som gjør at vi får sann selvbevissthet er at vi gjensidig anerkjenner hverandre. Det er viktig for Hegel at anerkjennelsen skal være gjensidig for at individet skal være selvstendig og sant selvbevisst. Dette er en betingelse for at et individ i siste instans skal kunne kalle seg fritt eller med andre ord virkelig frigjort.

Det skilles mellom ensidig og gjensidig anerkjennelse. Den siste formen for anerkjennelse er den egentlige. Dersom anerkjennelsen er ensidig har vi med et herre-trellforhold å gjøre. I et herre-trellforhold er ikke anerkjennelsen gjensidig. Herren blir anerkjent, men han anerkjenner ikke trelle. Trelle blir ikke anerkjent, men han anerkjenner herren:

Aber zum eigentlichen Anerkennen fehlt das Moment, daß, was der Herr gegen den Andern tut, er auch gegen sich selbst, und was der Knecht gegen sich, er auch gegen den Andern tut. Es ist dadurch ein einseitiges und ungleiches Anerkennen entstanden (Ph d G s 160-161).

Forskjellen mellom ensidighet og gjensidighet er viktig. Ved ensidigheten har ikke dialektikken virket i jeget enda. Det gitte, umiddelbare og ensidige jeg må negere seg selv og gå utover sitt rene ensidige jeg. Å negere seg selv er en form for handling, en gjøre hvor en blir seg selv bevisst. Denne gjøre er rettet mot andre. Den er den gjøre som er å anerkjenne hverandre. Det er to menneskers gjøre rettet gjensidig mot hverandre. Det er gjennom anerkjennelsen et individ formidler seg selv gjennom det andre individet, samtidig som det andre individet blir formidlet gjennom det første.

Denne anerkjennelsen er gjensidig og den egentlige. Begge individer anerkjenner og begge blir anerkjent. En ulik anerkjennelse er ensidig og skaper et herre-trellforhold. Hegel hevder at vi må våge livet for å oppnå sann anerkjennelse: "Das Individuum, welches das Leben nicht gewagt hat, kann wohl als *Person* anerkannt werden; aber es hat die Wahrheit dieses Anerkanntseins als eines selbständigen Selbstbewußtseins nicht erreicht." (Ph d G s 157)

I kampen på liv og død for anerkjennelsen, trekker det ene individ seg for å redde livet, mens det for den andre er det vinn eller forsvinn som gjelder. Den som trekker seg for å overleve er trelle. På den andre siden er ikke herren noe bedre. Herren nekter å gi slipp på sin ensidighet og hans ensidighet hindrer trelle å bli anerkjent. Ensidigheten gir seg utslag i en vinn eller

forsvinnstrategi. Herren er blendet av sin ensidighet og ser ikke at han kan oppnå gjensidig anerkjennelse ved å overskride seg selv. Herren og trelen kommer i en situasjon der anerkjennelsen er ulik. En slik form for anerkjennelse er utilstrekkelig, da det ensidige begjær enda ikke er overskredet.

Et eksempel på en herre som ikke tilfredstilles når han selv ikke anerkjenner sin neste kan eksemplifiseres med den autoritære manns søken etter anerkjennelse. I et parforhold kan dette få sitt utløp i en ”vold- og blomsterstrategi”. Blomstene som kvinnen får er ikke et tegn på anerkjennelse av henne, men et krav om eller et begjær etter å bli anerkjent av henne. Kvinnen ”anerkjenner” mannen når hun får blomster, men anerkjennelsen er ikke sann eller fullkommen. Hun føler seg usett som individ, begjært snarere enn elsket og anerkjent. Når kvinnen anerkjenner sin mann er det trussel om vold eller økonomisk avhengighet som er årsaken til anerkjennelsen – ikke selvstendighet og uavhengighet. Mannen (herren) vil på sin side sannsynligvis merke det uekte i kvinnens anerkjennelse av ham. Dette kan igjen føre til bruk av vold for å true til seg anerkjennelse. Dette hjelper heller ikke mannen i hans søken etter anerkjennelse, angrende kjøper han på ny blomster til sin kone. Det herren (mannen) ikke forstår er at han er fanget i sin egen ensidighet og at han må overskride sitt begjær etter anerkjennelse og søke en gjensidig anerkjennelse for å oppnå den egentlige anerkjennelsen.

I delen om Korporasjon (*Die Korporation*) i *Philosophie des Rechts* (§250-256) beskrev Hegel også hvordan et menneske som forblir ved ervervets egoistiske side, og ikke tar del i en samfunnsgruppe eller en stand, ikke oppnår den egentlige anerkjennelse. Dette gir seg utslag i at et menneske som er isolert fra standstilhørighet søker anerkjennelse i ytre tegn.³⁰ I dagens forbrukersamfunn kan slike ytre tegn for eksempel være stadig ny mobiltelefon eller bil. Man søker altså status og anerkjennelse gjennom materielle symboler. En slik søken etter anerkjennelse kan tolkes som mislykket og kan derfor være med på å forklare behov for hele tiden å kjøpe noe nytt.

En typisk forklaring på hvorfor det er noe sosialt som gir menneske den rette anerkjennelse og følelse av mening er foretningsmannen som sier at familien og gode venner betyr mest for

³⁰ ”Ohne Mitglied einer berechtigten Korporation zu sein (und nur als berechtigt ist ein Gemeinsames eine Korporation), ist der Einzelne ohne *Standesehre*, durch seine Isolierung auf die selbstsüchtige Seite des Gewerbs reduziert, seine Subsistenz und Genuß nichts *Stehendes*. Er wird somit *seine Anerkennung* durch die äußerlichen Darlegungen seines Erfolgs in seinem Gewerbe zu erreichen suchen”. (Ph d R § 253 a)

ham. Slike uttalelser kan tolkes som skinnhellige, men også som et uttrykk for menneskets grunnleggende behov for anerkjennelse, og at det er anerkjennelsen som gir livet mening.

En rimelig tolkning av Hegel når det gjelder anerkjennelse vil være å si at hans syn på anerkjennelse overskrider den rene kampen for anerkjennelse. I denne kampen for anerkjennelse forblir individet ved sin ensidige side. Behovet for anerkjennelse er det som driver individet. Hegel går utover det rent begjæraktige og kampaktige synet på anerkjennelse, den *egentlige* anerkjennelse er bygd på gjensidighet mellom to likeverdige og selvstendige individer. Den handlingen eller gjøren som fører til sann anerkjennelse er ikke det rene begjær, for det rene begjæret er ensidig og individet forblir ved sin egoistiske side. Det rene begjæret må overskrides og bli et ønske om å bejæ den andre. Å bejæ den andre vil si å ville den andre og å ønske den andres individualitet og frie utvikling. Hegels syn på ekteskapet som noe før-kontraktuelt handler om dette å bejæ eller med andre ord å elske hverandre.³¹

Hegels aristoteliske røtter er tydelige flere steder i hans filosofi. Dette kan være med på å forklare at Hegel ikke så på mennesket som grunnleggende egoistisk, men at menneskets iboende potensial kommer til uttrykk gjennom dialektikken og den gjensidige anerkjennelsen. Behovet for anerkjennelse er ikke en ekstern sosial konstruksjon, men menneskenaturen er sosial og søker derfor naturligvis anerkjennelse. Axel Honneth skriver at et samfunnsmessig fellesskap og dets institusjoner ikke er gitt eksternt, men representerer menneskelig utvikling. Han skriver at Hegel tenker aristotelisk når:

greift Hegel zunächst wieder auf die aristotelische Ontologie zurück; ihr entnimmt er die Idee, daß der zu bestimmende Vorgang die Gestalt eines teleologischen Prozesses besitzen muß, durch den eine ursprüngliche Substanz schrittweise zur Entfaltung gelangt.³²

Det er naturlig at kampen om anerkjennelse går over i en gjensidig anerkjennelse, da denne er en intersubjektiv mulighet som er virkeliggjort. Det blir galt å se den gjensidige anerkjennelsen mellom to individer som en overskridelse av deres *egentlige* natur. Det er snarere deres egentlige natur som har kommet til uttrykk. Dette gir begrepet om *Sittlichkeit* og det borgerlige samfunn ytterligere legitimitet. *Sittlichkeit* kommer ikke ovenfra – fra staten – men nedenfra, da det er menneskets iboende sosiale potensial som uttrykkes. Honneth skriver om Hegels begrep *Sitte* (sed):

³¹ Ph d R § 163 § 167, § 168, og a § 75.

³² Axel Honneth, *Kampf um Anerkennung* (Frankfurt am Main, Suhrkamp 1992), 27.

den Begriff der 'Sitte' hat er (Hegel) dabei mit Bedacht gewählt, um deutlichen machen zu können, daß weder staatlich verordnete Gesetze noch die moralischen Überzeugungen der vereinzelt Subjekte, sondern allein die intersubjektiv auch tatsächlich praktizierten Einstellungen eine tragfähige Basis für die Ausübung jener erweiterten Freiheit abzugeben vermögen.³³

Statlige institusjoner gir ikke nødvendigvis plass til subjektets naturlige potensial. Staten blir for abstrakt uten det borgerlige samfunns *Sittlichkeit* og individets frihet blir krenket. På den andre siden vil et marked løsrevet fra en sosial kontekst (*Sittlichkeit*) ikke inneha de nødvendige strukturene for menneskelig utvikling og gjensidig anerkjennelse. Kompetitiv konkurranse er et kjennetegn på et marked som ikke er fundert på et begrep om *Sittlichkeit*, men på ensidig nyttemaksimerende individer. Søken etter anerkjennelse blir ensidig fundert og konkurrenter søker anerkjennelse ved å hevde at de er *bedre* enn andre. Det er ikke bare viktig å eie noe selv, men også eie mer enn den andre slik at man kan sole seg i den andres misunnelse – som man misoppfatter som en slags anerkjennelse. I makroforstand kan denne uheldige konkurransestrukturen sees på som en delvis forklaring på hvorfor man aksepterer en så stor grad av inntektsforskjeller. Denne typen konkurranse, som en ser sterke tendenser til i dagens kapitalisme, befinner seg ofte i en gråsonen av hva man kan kalle moralsk forsvarlig.³⁴ Konkurransen kan bli en så dominerende verdi at den undergraver moralske forutsetninger for at markedsmekanismen skal fungere.

2.3 Fornuftens rolle ved anerkjennelse.

Det er ikke gjennom ens eget forgodtbefinnende og sitt eget begjær at man finner frem til friheten og tilfredsstillelsen slik romantikeren og den som vektlegger følelser, mener. Den sanne anerkjennelsen som frigjør individet og gir subjektet et innhold er den anerkjennelsen som er bygd på fornuft. Fornuften skal hjelpe individet til å negere seg selv og sin rent egoistiske side som er preget av begjær og tilfeldige følelser. Når en overskrider sine naturlige tilbøyeligheter til ensidig og begjæraktig væren (*sein*) utvikler en selvet slik at det får tilvære (*dasein*) i et sosialt fellesskap bygd på gjensidig anerkjennelse. Det er i dette sosiale fellesskapet individene realiserer sine potensial. Her oppleves det å bli anerkjent og å anerkjenne den andre – den egentlige anerkjennelse.

³³ Honneth, *Kampf um Anerkennung*, 24. (min parentes.)

³⁴ Karl Henrik Aanesen, *Konkurranse i lys av moralitet og Sittlichkeit*, (Oslo, hovedoppgave UiO/filosofi, 2004)

2.4 Subjektets frigjøring og den frie vilje

Subjektiviteten og den individuelle tanke er et hovedanliggende hos mennesket i den moderne staten. I utviklingen fra den antikke til den moderne verden har subjektet fått en annen og mer opphøyd status.³⁵ Idéhistorisk knyttet Hegel, noe løst sagt, denne overgangen blant annet til kristendommen generelt, og da særlig reformasjon og individuell tro, samt den franske revolusjon og utviklingen av økonomisk teori. Disse historiske trekkene er konkrete eksempler på åndens dialektikk og subjektivering. Friheten virkeliggjøres og settes på begrep. Hegel tenkte dialektisk og kritiserte derfor et syn som ikke vedkjente seg det objektive eller samfunnsmessige i denne utviklingen.

Den frie vilje er helt fundamental for Hegel. Hans kritikk av det liberale er ikke en kritikk av ideen om den frie viljens eksistens, men en kritikk av hvordan man tolker den frie viljen.

Hvordan den frie vilje ter seg for oss mennesker og oppfattes av oss er interessant.

Vår vilje er fri i seg selv, men vår frie vilje må utvikles og settes på begrep. Det holder ikke at begrepet om fri vilje er en løs og umiddelbar forestilling. "Der nur erst *an sich* freie Wille ist der *unmittelbare* oder *natürliche* Wille." (Ph d R § 11) Den frie viljen er ikke bare preget av drifter og begjær. Å definere den frie viljen som fullkommen når den virker ut ifra eget forgodtbefinnende eller begjæret, er kun en abstrakt og tankeløs idé. Den har ikke begrep om hva den frie vilje er i og for seg, hva som er dens egentlige innhold. Den umiddelbare frie vilje har ikke gjennomgått en dialektisk formidling og virkeliggjort sitt innhold:

b) Insofern die Willensbestimmungen die *eigenen* des Willens, seine *in sich* reflektierte Besonderung überhaupt sind, sind sie *Inhalt*. Dieser Inhalt als Inhalt des Willens ist ihm nach der in a) angegebenen Form *Zweck*, teils innerlicher oder subjektiver in dem vorstellenden Wollen, teils durch die Vermittelung der das Subjektive in die Objektivität übersetzenden Tätigkeit verwirklichter, ausgeführter zweck (Ph d R § 9).

Den frie vilje som er *i og for seg* har gått gjennom de samme utviklingstrinn som selvbevisstheten for å bli sann. Viljen er først gitt umiddelbart og rent subjektiv (tese), den formidles i møte med det allmenne og objektive (antitesen) som forenes og realiseres ved at individet har tatt opp i seg det allmenne. (syntesen) (se siste § i innledningen til Ph d R, § 33)

³⁵"Das Recht der *besonderheit* des Subjekts, sich befriedigt zu finden, oder, was dasselbe ist, das Recht der *subjektiven Freiheit* macht den Wende- und Mittelpunkt in dem Unterschiede des *Altertums* und der *modernen* Zeit." (Ph d R § 124a)

2.5 Den allmenne viljen

Grunnen til at Hegel ikke var noen kontraktteoretiker kan vi se i hans syn på allmenn vilje.³⁶ En virkelig kontrakt var for Hegel et uttrykk for en felles vilje. Når en avtale mellom to personer inngås, er det ikke to adskilte viljer som *for hver seg* har oppnådd noe gjennom avtalen. I en avtale har man eiendom takket en allmenn og felles vilje. Under avsnittet: "Übergang vom Eigentum zum Verträge." skriver en av Hegels studenter: "Im Verträge habe ich Eigentum durch gemeinsamen Willen: es ist nämlich das Interesse der Vernunft, daß der subjektive Wille allgemeiner werde und sich zu dieser Verwirklichung erhebe." (Ph d R § 71z)

Individer bindes sammen av noe mer enn lover og regler som styrer handel og avtaler. Vilje er noe mer enn bare det individuelle. Når viljen er virkeliggjort er den ikke bare individuell, den er også allmenn. Hegels begrep om allmenn vilje muliggjør et annet begrep om både stat og samfunn enn i kontraktteoretiske tilnærminger, som kun legger den individuelle viljen til grunn. Når viljen kun er individuell blir fellesskapet i staten bare en kontrakt: "so wird die Vereinigung der Einzelnen im Staat zu einem *Vertrag*". (Ph d R § 258a) I den samme paragrafen blir filosofene Rousseau og Fichte kritisert for å fremme et slikt rent individualistisk syn på vilje. Denne måten å tolke vilje på klarer ikke fange opp den individuelle viljens behov for overskridelse. Den er nødvendig for at man selv kan se at det fornuftige i en individuell vilje også innehar allmennviljen. Individet ser ikke at det er en del av et faktisk og konkret fellesskap, hvor det har plikter og retter, når det forblir ved sitt særegne jeg. En frigjort individuell vilje har tatt opp i seg allmennviljen og gjort den til sin egen.

Hegel kritiserer videre i anmerkningen til § 258 den rene individualismen for å være for tilfeldig og abstrakt. Den subjektive viljen som ikke innehar den objektive vilje er ikke fornuftig i seg selv: "Gegen das Prinzip des Einzelnen Willens ist an den Grundbegriff zu erinnern, daß der objektive Wille das an sich in seinem *Begriffe* Vernünftige ist". Den individuelle viljen som ikke ser den objektive viljen er en falsk fri vilje. Den er ikke en virkeliggjort fri vilje.

³⁶ Hegels kritikk av blant annet Hobbes finnes mer spesifikt i hans tidlige Jena-skrifter, men kritikken av kontraktteoretiske tilnærminger til menneskelig samhandling er også et gjennomgående tema i hele *Philosophie des Rechts*.

Det var en slik ”uferdig” og abstrakt fri vilje Hegel mente preget den franske revolusjon og som førte til dens alvorlige blodbad. I denne oppgaven er det ikke rom for å diskutere Hegels syn på den franske revolusjon videre. Et interessant aspekt som likevel bør tas med, er at Hegels kritikk av abstrakt, ensidig og fri vilje i økonomisk sammenheng i prinsippet er lik hans kritikk av abstrakt, ensidig og fri vilje i politisk sammenheng. Det er ikke slik at det politiske er styrt av et høyere prinsipp på grunn av at lov, rett, moral og allmenn velferd går ut i fra det politiske, mens økonomien er et lavere prinsipp hvor det politiske henter sine ressurser fra. Allmennviljen må gjøre seg gjeldene både i det politiske og økonomiske liv.

2.6 Kritikk av abstrakt frihet

Hegel brøt med en idé om frihet som er bygget opp rundt et skarpt skille mellom subjekt og objekt. Kant skilte mellom subjekt og objekt ved at mennesket ikke kan erkjenne det objektive utenfor seg selv. Et subjekt kan med andre ord ikke få en sann forestilling om objektet i seg selv (*Ding an sich*). Et subjekt kan altså ikke erkjenne det objektive fullt og helt, men har bare et bilde av det objektive i sitt sinn.³⁷ Dette skillet mellom subjekt og objekt var det de tyske idealistene som kom etter Kant ønsket å forene. Skillet mellom subjekt og objekt kommer til uttrykk på flere plan. Thomas Krogh deler disse i tre:

- menneske og natur,
- mellom enkeltmennesker innbyrdes
- og mellom individ og samfunn.³⁸

I *Philosophie des Rechts* er det særlig skillet mellom de to siste punktene som blir kritisert – et skarpt skille mellom individer og mellom individ og samfunn er galt. Disse størrelsene må sees i sammenheng. Individer er knyttet sammen intersubjektivt og samfunnet bygger ned det skarpe skillet mellom subjekt og objekt. Hegel kritiserer et syn på frihet som avviser det objektive og dermed privatiserer hvorvidt menneskers valg skal ha legitimitet eller ikke. Ved å legge et slikt syn på frihet til grunn er det kun en ytre lov om grenser for et individs frihet versus andre individers frihet. Begrensninger på menneskets frihet aksepteres og erkjennes som nødvendig, men denne erkjennelsen er ikke immanent i individets syn på sin frihet. Begrensningene på egen frihet og egne valg er ytre og formelle regler. Dette skillet mellom

³⁷ Immanuel Kant, *Kritik der reinen Vernunft*, 2. Utgave 1787 (Voldmedia)

³⁸ Krogh ”Etterord ved Thomas Krogh”, 408.

individets eget forgodtbefinnende og subjektiv frihet på denne ene siden, og rettslige lover som regulerer dette på den andre, er i følge Hegel en for abstrakt og ufullkommen bestemmelse av friheten. Individet må overskride sin rent subjektive natur og ved fornuften anerkjenne det nødvendige i det rettslige og ikke bare se på retten som en ytre begrensning. Retten gir friheten et tilvære (*dasein*). Gjennom retten virkeliggjøres individuell frihet: "Dies, daß ein Dasein überhaupt, *Dasein des freien Willens* ist, ist das *Recht*. – Es ist somit überhaupt die Freiheit als Idee." (Ph d R § 29)

Fri vilje *i og for* seg er virkeliggjort fri vilje. Den frie viljen må få seg et tilvære (*dasein*) for å bli sann fri vilje. Den fra naturen gitte frie viljesom er (*sein*) må bli satt på begrep og bli virkeliggjort i en dialektisk prosess. Først etter å ha gjennomgått denne dialektiske prosessen får den frie viljen et sant tilvære (*dasein*).

Den subjektive frihet var på filosofisk fremmarsj i Hegels samtid. Blant annet hadde Kant og Rousseau fremhevet den subjektive frihetens rettigheter. De engelske økonomene fremhevet forfølgelsen av egeninteressen som en sentral verdi. Politisk var Europa også preget av etterdønningene etter den franske revolusjon. Hegels syn på denne sterke fremveksten av subjektivitet var moderat.³⁹ Han ønsket å redde revolusjonen fra de revolusjonære. Den subjektive friheten hadde en høy verdi hos Hegel, men den måtte ikke miste ankerfeste og henfalle til ensidig subjektivitet og svermeri:

Wenn man sagen hört, die Freiheit überhaupt sei dies, daß *man tun könne, was man wolle*, so kann solche Vorstellung nur für gänzlichen Mangel an Bildung des Gedankens genommen werden, in welcher sich von dem, was der an und für sich freie Wille, Recht, Sittlichkeit usf. ist, noch keine Ahnung findet (Ph d R, § 15a).

Hegel avviste en rent subjektiv tilnærming til hva som utgjorde grunnlaget for menneskelig frihet. Subjektiv frihet oppnås ved aktivt bruk av fornuften og ved å søke innsikt i hva som er rett og galt. Målestokken for rett og galt kan verken ha en abstrakt karakter i form av rettsstat eller en privat karakter. Hva som er rett og galt er ikke gitt forut for menneskelig tankegang og undersøkelse, og har derfor ikke en abstrakt karakter. Retten er ingen gitt idé, den blir virkeliggjort: "Die *philosophische Rechtswissenschaft* hat die *Idee des Rechts*, den Begriff des Rechts und dessen Verwirklichung zum Gegenstande" (Ph d R § 1).

³⁹ Se blant annet Dag Johnsen, "Oversetters innledning", i G.W.F. Hegel *Rettsfilosofien*, norsk utgave (Oslo, Vidarforlaget, 2006), 17.

Retten virkeliggjøres gjennom menneskelig søken etter det gode eller med andre ord hva som er objektivt rett. Hva som er rett og galt kan ikke være privat fordi da kan en hver appellere til eget forgodtbefinnende og hevde sin rett uten at noen kan komme og irettesette dem: ”denn was Einer tut, weiß er durch die Reflexion der guten Absichten und Bewegungsgründe zu etwas Gutem zu machen, und durch das Moment seiner *Überzeugung* ist es gut. So gibt es nicht mehr Verbrechen und Laster an und für sich” (Ph d R § 140a).

Hvis det ikke finnes noe som er galt *i og for seg* vil det oppstå muligheter for å krenke andres liv uten at dette objektivt blir sett på som moralsk illegitimt: ”nämlich in der Gerechtigkeit, welche an sich auch das Meinige ist, nur eine fremde subjektive *Überzeugung* zu erfahren und in ihrer Ausübung mich nur von einer äußern Gewalt behandelt zu meinen.” (Ph d R § 140a)

Mennesket må søke innsikt i hva som er rett og galt i fellesskap med andre. Hvilke regler mennesker da kommer frem til som rette og gale må likevel ikke få en abstrakt karakter i form av at individer *hver for seg* erkjenner at det trengs beskyttelse og lydighet. En slik samfunnstilstand beskrives hos Hobbes:

That a man be willing, when others are so too, as farre-forth, as for Peace, and defence of himselfe he shall think it is necessary, to lay down this right to all things; and be contented with so much liberty against other men, as he would allow other men against himselfe⁴⁰

Denne måten å sikre den enkeltes frihet i møte med andres frihet er knyttet til at alle samtidig godtar begrensninger fra en ytre makt, som sikrer enkeltindividers rettigheter gjennom en stats (”fyrstens”) voldsmonopol. I følge Hegel er en slik hobbesiansk måte å sikre friheten på utilstrekkelig. Den passiviserer individet og det forblir ved sin egoistiske side. Det problematiske hos Hobbes er at den ytre voldsmakt kommer ovenfra og ned. Dette bryter med liberalismens nedenfra og opp.⁴¹ Det at flere individer samtidig slutter seg til en kontrakt for å sikre seg beskyttelse ved å betale med sin lydighet, bidrar ikke til noe indre utvikling av individet. Laustsen og Thorup beskriver Hobbes sitt syn på samfunnstilstanden slik:

Men Hobbes er samtidig antipolitisk. Hobbes beskriver mennesket som et offentlig eller politisk dyr, men når samfunnstilstanden først er indstiftet, da forventes ’borgerne’ at innskrenke seg til det private. ’Borgerne’ har ikke længere en offentlig side.⁴²

⁴⁰ Thomas Hobbes, *Levithan* (London, Penguin books, 1985), 190.

⁴¹ Carsten Bagge Laustsen og Mikkel Thorup ”Thomas Hobbes: Magten som politisk problem” i C.B. Laustsen og J. Myrup (red.) *Magtens tænkere*. (Roskilde, Roskilde Universitetsforlag 2006), 72.

⁴² Laustsen og Thorup, ”Thomas Hobbes: Magten som politisk problem”, 88.

En slik samfunnsmodell bidrar heller ikke til virkeliggjøring av et samfunn i egentlig forstand – et fellesskap preget av samfunnssinn (*Sittlichkeit*). Forholdet mellom individene har ingen sosial eller moralsk karakter, individene aksepterer *hver for seg* den ytre makt, men har ikke oppnådd noen *felles* oppfatning om hvilke grenser som skal gjelde for subjektiv frihet. Hvis ikke individer gjensidig overskrider sine naturlige bægjer og anerkjenner hverandre, vil ikke individer få en egen og immanent oppfatning av allmenne begrensninger på subjektiv frihet. Det allmenne og de ytre begrensninger forblir uformidlet og har kun en ytre karakter. Den subjektive frihet forblir uformidlet ved seg selv som tom frihet.

Individets rett til å ha særegne mål og subjektiv livsutfoldelse står ikke i direkte motsetning til andres friheter. Det særegne prinsipp og det allmenne (objektive) prinsipp går hos Hegel opp i hverandre i det borgerlige samfunn:

Die konkrete Person, welche sich als *Besondere* Zweck ist, als ein Ganzes von Bedürfnissen und eine Vermischung von Notwendigkeit und Willkür, ist das *eine Prinzip* der bürgerlichen Gesellschaft – aber die besondere Person als wesentlich in *Beziehung* auf andere solche Besonderheit, so daß jede durch die andere und zugleich schlechthin nur als durch die Form der *Allgemeinheit*, das *andere Prinzip*, vermittelt sich geltend macht und befriedigt (Ph d R § 182).

Hegel, som blir sett på som Tysklands svar på Aristoteles⁴³, trekker som sagt det objektivt rette (gode) ned fra det abstrakte planet og sier: ”wie das Gute seinerseits nur im subjektiven Willen die Vermittelung hat, durch welche es in Wirklichkeit tritt.” (Ph d R § 131)

Et syn på individuell frihet som vektlegger det rent særegne, subjektets eget forgodtbefinnende og individuelle følelser undergraver muligheten for å skape et samfunn der mennesker kommer frem til objektiv rett. Å sette objektivitet og helhet opp som en motsetning til det subjektive og det individuelle er åndløst og farlig. Hegels skarpe kritikk av negativ frihet og ren subjektivitet⁴⁴ kan lett forstås som autoritær, men for å forstå hans kritikk må man se nærmere på hvordan han tolket forholdet mellom subjektivitet og objektivitet. Det er et tema jeg tar opp i neste kapittel.

⁴³ Se blant annet Dag Østerberg, ”Innledningen til Åndens fenomenologi”, i G.W.F. Hegel, *Åndens fenomenologi*, norsk utgave (Oslo, Pax 1999), 14.

⁴⁴ Hegel går til sterke angrep på filosofer og studenter i hans samtid som dyrket hjertes overbevisning. Se blant annet forordet til Ph d R, samt § 140 og a.

Kapittel 3

3.1 Det objektivt sanne.

Platons stat manglet et begrep om subjektet og individets frihet. I antikken ble staten og det objektive for dominerende.⁴⁵ Subjektet kommer først virkelig inn i filosofihistorien etter den greske filosofien. Subjektet har sine rettigheter og disse er avgjørende for individuell frigjøring, men ved å koble seg fra og sette det objektive og samfunnets plikter opp som en motsetning til subjektets rettigheter får man ikke øye på hva frihet egentlig handler om. Det kan synes vanskelig å finne frem til en legitim og sann erkjennelse av det objektive – ja, hva som er et samfunns beste. Hvilke statlige eller samfunnsmessige institusjoner er legitime i forhold til individets rett til frihet?

Dette erkjennelsesproblemet må likevel ikke lede oss i grøften på den andre siden ved at en hengir seg til ren subjektivitet hvor eget forgodtbefinnende blir det avgjørende. Man kan retorisk spørre hvorfor det erkjennelsesfilosofiske problem ved å hevde at det finnes objektiv sannhet, skal kunne legitimere en hver fraskrivelse av at det sanne bør søkes? Man unngår kanskje å ta feil ved strengt å henge seg opp i de erkjennelsesteoretiske problemene med å si noe om hva som kan være *positivt godt* for et samfunn. Det å unngå feil er vel og bra, men bidrar man med noe særlig mer?

Det interessante og viktige poeng hos Hegel er at individets rett til frihet og objektive begrensninger på denne friheten ikke blir sett på som motsetninger som må balanseres mot hverandre. De går over i hverandre og er en forutsetning for hverandre. Den subjektive friheten dannes og får sin substans gjennom det objektive, samtidig som det objektive uttrykkes gjennom det subjektive. I innledningen til den norske utgaven av *Åndens fenomenologi* uttrykker Dag Østerberg det slik: ”Først den bevissthet eller åndsskikkelse som er kollektiv og individuell på en gang og ved hverandre, er sann eller gyldig. Kollektivet skal uttrykke individet, individet skal uttrykke kollektivet.”⁴⁶

De rettslige reglene og de moralske normene vi danner oss er ikke nødvendigvis objektivt sanne og historisk absolutte. Menneskets lover om rett og galt er ikke gitt på forhånd som

⁴⁵ Ph d R §124a og §185a

⁴⁶ Østerberg ”Innledning til *Åndens fenomenologi*”, 16.

naturlovene, men de blir satt av menneskene aktivt. Mennesket kan ikke lage naturlover, kun oppdage dem, mens menneskets lover skapes av mennesket i kulturen. Hegel hevdet jo heller ikke at det objektivt rette er gitt som postulat. Det som holdes for rett er (blir) satt av menneskers vilje. Det absolutte er ikke gitt på forhånd som en ahistorisk idé som Platon og hans arvtagere tenkte, men det er de ulike delene som gjennom en historisk dialektikk og ved hjelp av fornuften skal finne frem til helheten og til den absolutte viten. Det sanne er ikke gitt på forhånd og er ikke et evigvarende absolutt som vi kan erkjenne og ha i besittelse. Å gripe sannheten er bevegelse i Hegels tenkning. Skal man ha et riktig begrep om noe må man samtidig si hva det ikke er. Et begrep som står i forhold til virkeligheten er noe som blir til i en dialektikk. Det er ikke mulig å fange sannheten i et enkelt utsagn.⁴⁷ Gjennom aktiv bruk av fornuften skal man søke sannheten. Som Erich Fromm skrev i *To have or to be* fra 1976: “Å vite betyr ikke å være i besittelse av sannheten; det betyr å trenge gjennom overflaten og kritisk og aktivt forsøke å nærme seg sannheten mer og mer.”⁴⁸

Det objektive er ingen gitt størrelse. Man kan ikke finne frem til og erkjenne det objektivt rette en gang for alle som en nøyaktig og presis sannhet. Dette må likevel ikke gjøre mennesket blind for sin samfunnsmessige tilhørighet. Vi kan ikke komme frem til hva som er et objektivt korrekt og sant samfunn. Å hevde noe slikt ville være totalitært, men det at det objektivt rette samfunnet ikke kan erkjennes bør ikke lede oss til å avvise all søken etter sannhet eller noe *positivt* godt som en vei mot det totalitære.⁴⁹ Individet har sine rettigheter og kan legitimt kreve sin frihet, men dette løser likevel ikke individet fra sin samfunnsmessige tilhørighet. Hva det samfunnsmessige består i og hvilke lover som skal gjelde innenfor et samfunn er ikke objektivt gitt, men mennesket må likevel innse at det uansett lever i et samfunn som det må forholde seg til.

Ved modernitetens fristillelse av subjektet oppstår en spenning og en motsetning mellom hva et individ subjektivt oppfatter som rett og hva som skal regnes som objektivt rett. Individet kan ikke bare bli ved sin fristilte og rent subjektive side som det strengt tatt har rett til (jf

⁴⁷ Dag Johnsen og Thomas Krogh i innledningen til *G.W.F. Hegel. Sannhet og system -utvalgte tekster fra Åndens fenomenologi og logikkens vitenskap*, 2. Utgave (Oslo, Gyldendahl 1997), XIV.

⁴⁸ Fromm, *Å ha eller å være*, 57.

⁴⁹ Dette er også et poeng hos Arne Johan Vetlesen, ”Efterord: Magtkritikkens utfordringer” i C.B. Laustsen og J. Myrup (red.), *Magtens tænkere* (Roskilde, Roskilde Universitetsforlag 2006), 490.

negativt frihet), men er pliktet til å bruke fornuften til å søke etter hva som er objektivt rett slik at samfunnet holdes sammen.⁵⁰

3.2 Sammenhengen mellom plikter og rettigheter hos Hegel

*und der Mensch hat durch das Sittliche insofern Rechte, als er Pflichten, und Pflichten insofern er Rechte hat (Ph d R § 155).*⁵¹

Plikter og rettigheter blir ikke sett på som noen motsetning hos Hegel. Individet med sine rettigheter og sin rett til autonom og fri livsutfoldelse er avgrenset i forhold andres frihet. Et individs frihet stopper først når det krenker andres frihet. Slik jeg ser det er det misforståelse å tro at Hegel undergravde menneskets rett til særegne valg. Han fremhevet samfunnets relevans og andres rettigheter i forbindelse med frihet, men det at han vektla at individer er en del av en sammenheng betyr ikke at han har glemt individet. Vi er så å si dømt til å forholde oss til våre medmennesker. Denne realiteten prøver Hegel å ta på alvor. Min rett til frihet mister sin verdi hvis ikke den andre har plikt til å respektere den. Dette forholdet mellom rettigheter og plikter gjør dem til komplementære størrelser.

Forholdet mellom rettigheter og plikter holdes likevel ikke i sjakk av en ytre autoritet hos Hegel. Et individs pliktfølelse til å respektere andres friheter fremmes ikke av frykt for straffeforfølgelse fra en ytre justisinstans. Individets frihet realiseres ved at det hører til i samfunnet. Ved denne realiseringen har *individet selv* forstått at det tilhører en samfunnsmessig virkelighet. Den allmenne (samfunnsmessige) viljen og individets vilje er *identisk*. ”In dieser Identität des allgemeinen und besondern Willens fällt somit *Pflicht* und *Recht* in Eins”. (Ph d R § 155)

Et individs respekt for andres frihet er ikke bare av ren juridisk karakter. Et individ godtar ikke bare sine plikter for å få beskyttet sine rettigheter. Plikten som man føler ovenfor andre er også realisert moralsk. Nødvendigheten av plikter for å få oppfylt sine rettigheter er ikke

⁵⁰ ”Gerade in diesen Gegensätzen aber des an und für sich seienden Rechts und dessen, was die Willkür als Recht geltend macht, liegt das Bedürfnis, gründlich das Rechte erkennen zu lernen. Seine Vernunft muß dem Menschen im Rechte entgegenkommen ... Die gegenwärtige Welt hat dazu noch ein dringenderes Bedürfnis, denn vor alten Zeiten war noch Achtung und Ehrfurcht vor dem bestehenden Gesetz da: jetzt aber hat die Bildung der Zeit eine andere Wendung genommen, und der Gedanke hat sich an die Spitze alles dessen gestellt, was gelten soll. ... Da sich der Gedanke zur wesentlichen Form erhoben hat, so muß man auch das Recht als gedanken zu fassen suchen.” (Ph d R, *Vorrede*, 48, i et tillegg skrevet av Hegel)

⁵¹ Min kursivering.

bare noe en bifaller for oppnå sikkerhet for sine rettigheter. Forholdet mellom rett og plikt er også av en sosial og moralsk karakter. I § 155 fra *Philosophie des Rechts* som er sitert ovenfor står det også: ”Im abstrakten Rechte habe Ich das Recht und ein Anderer die Pflicht gegen dasselbe – im Moralischen *soll* nur das Recht meines eigenen Wissens und Wollens sowie meines Wohls mit den Pflichten geeint und objektiv sein.”

Det moralske og sosiale i forholdet mellom rett og plikt er så å si det som gir den abstrakte retten ”kjøtt på beinet.” Den abstrakte retten virkeliggjøres i noe substansielt. I ”Die *sittliche* Substansilität” har individet en *egen* oppfatning om at det er harmoni mellom plikter og rettigheter som muliggjør frihet. Det er ved å *selv se* harmonien i forholdet mellom plikter og rettigheter individets rett til frihet, særegenhet og selvbestemmelse blir virkeliggjort. Individets rett til selvbestemmelse har ikke en slags annenrangs rett underlagt allmennviljen eller tunge institusjoners definisjoner av hva som skal være lov eller ikke.⁵²

Moderniteten har frigjort subjektet og fremhevet individets rett til særegenhet. Denne særegenheten har ingen lov til å krenke. Slik jeg ser det, blir det feil å stemple Hegel som en ren liberal forsvarer av individet eller som en reaksjonær tilhenger av det bestående. Individets rettigheter må ikke krenkes, men dette utelukker ikke at individet også har plikter. Vår frihet er ukrenkelig, men det løsriver oss likevel ikke fra en samfunnsmessig sammenheng. Dette at vår frihet avhenger av en hvis samfunnsmessig orden, ønsker ikke Hegel og tre over hodet på individet – snarere tvert i mot. Individet skal selv se nødvendigheten av en hvis samfunnsmessig orden og selv skape den. Likevel kan det reises ulike kritiske innvendinger: Hvilke regler skal gjelde? Hvor langt kan individet tøyles for at det skal forstå nødvendigheten av en viss helhetlig orden?

Individet er ikke noe som kan styres slik at de samsvarer med allmenne mål. Historien har vist hvor galt det kan gå når stater har prøvd på dette. Forsøk på å styre individer mot deres egen vilje har og har hatt uheldige konsekvenser både innenfor staten eller i mindre utenomstatlige grupperinger i et samfunn. DDR var kanskje et av de beste eksemplene på et en stat som konsekvent prøvde å styre innbyggerne – ikke bare formelt, men også gjennom streng kontroll av sivile fellesskap.

⁵² ”Das besondere Interesse soll wahrhaft nicht beiseite gesetzt oder gar unterdrückt, sondern mit dem Allgemeinen in Übereinstimmung gesetzt werden, wodurch es selbst und das Allgemeine erhalten wird.” Ph d R § 261a (Det er interessant at Hegel som tradisjonelt er oppfattet som noe statsautoritær skrev dette under tredje avsnitt i tredje del i Ph d R som nettopp omhandler *staten*.)

Det er etter min mening en gal tolkning av Hegel at å hevde at han ikke så farene ved en for sterk stat. Det Hegel ønsket å si under etterdønningene til den franske revolusjonen var at frihet ikke virkeliggjøres hvis man løsriver individet fra sin sosiale kontekst. Påpekningen av den sosiale konteksten er ikke ment som et signal om at individet må holdes nede. Det er gjennom særegne og subjektive viljer det sosiale holdes oppe. Hos Hegel er det ikke en direkte motsetning mellom et individs frihet og andres frihet. Dette er grunnleggende i hans filosofi og vektleggingen av at mennesker søker anerkjennelse. Den gjensidige anerkjennelsen er en betingelse for at friheten skal få et tilvære (dasein). Anerkjennelse er i seg selv noe sosialt, da det innebærer flere enn et individ.

Hegels perspektiv på forholdet mellom plikter og rettigheter viser sin aktualitet i vår samtids debatter om forhold mellom stat (politikk) og kapitalisme. Jeg vil hevde at slike debatter ikke alltid klarer å fange opp Hegels begrep om *Sittlichkeit* og at dette begrepet realiseres kommunikativt innenfor et *sosialt* fellesskap. I dette sosiale feltet oppstår en enhet mellom allmenn og individuell frihet.⁵³ I vestlige, og i særlig grad europeiske land er en modell med fritt marked og sterk (velferds)stat dominerende. Det frie markedet fremmer det rent individuelle og forfølgelsen av egeninteressen, mens staten holder oppsyn med lover og tar seg av den andre gjennom allmenn velferd. Jeg vil hevde at både stat og marked i dette tilfellet ikke klarer å fange opp nødvendigheten og det komplementære i forholdet mellom plikter og rettigheter. Markedet fremmer retten til frihet *fra* grenser og statlig innblanding. Staten fremmer retten *til* velferdsgoder. En slik dikotomi fanger ikke opp plikten som en nødvendig immanent del av individers frihet. I markedet har man kun ansvar for seg selv, staten tar seg av solidaritet og velferd. Plikt blir i så måte tilsynelatende en overflødig verdi.

I høst har det pågått en debatt i ukeavisa *Dag og Tid* mellom professor i filosofi Arne Johan Vetlesen og lederen for den liberale tankesmien Civita, Kristin Clemet. Temaet har vært ”kapitalismens grunnleggende problem.” Det har kanskje noe med avisintervjuets korte form å gjøre, men når moralsk plikt blir debattert klarer verken Clemet eller Vetlesen helt å vise hvor problemet ligger. Både marked og stat kan undergrave individets pliktfølelse. Vetlesen kritiserer markedet for at ansvar (plikt) ”har vorte individualisert, privatisert og avpolitisert i

⁵³ Denne tanke kommer også frem hos Axel Honneth når han vektlegger det intersubjektive i det at *Sittlichkeit* blir realisert. Rammer for frihet er ikke en begrensning av individuell frihet, men en nødvendighet for å få realisert friheten. Honneth, *Kampf um Anerkennung*, 24.

ekstrem grad.”⁵⁴ Clemet har på sin side problemer med å forstå Vetlesens markedskritikk: ”Tvert om synest eg at det i Noreg er sterke teikn i tida på det motsette, nemleg at ansvaret vert politisert og avprivatisert.”⁵⁵ Jeg mener verken at Clemet eller Vetlesen har direkte feil i sine påstander. Vetlesen poengterer også at individet selv har ansvar, men de to debattantene har mer rett i en syntese, enn hver for seg.

Det interessante momentet i et hegeliansk perspektiv er at begge tolker to motsatte begreper på samme måten. Begge tolker henholdsvis ”privatisert” og ”avprivatisert” som uttrykk for lav individuell pliktfølelse eller solidaritet med sine medmennesker. Vetlesens begrep ”privatisert” er i hegelianske termer en kritikk av individuell frihet som ikke har virkeliggjort seg selv. Det er en individualisme som spinner rundt seg selv i sin rent private sfære og dermed ikke har negert seg selv. Her følger Vetlesen Hegel og hans kritikk av en markedsliberalisme som er fundert på ensidig forfølgelse av egeninteressen. Hos Clemet er ikke friheten forent med plikten i sin negasjon når den er ”avprivatisert”. I antitesen: ”avprivatisert” er ikke den individuelle frihet vendt tilbake til seg selv. Det er i sin forening med seg selv, i sin syntese, den individuelle vilje *selv har forstått* sine plikter. Først da gir det mening å si at solidaritet og ansvar er et privat anliggende. Den selvstendige forståelse av forholdet mellom plikter og rettigheter var svært viktig for Hegel og en betingelse for hans sympati med markedsøkonomien. I en *statisk* tolkning av individets interesser versus fellesskapets interesser, som ofte preger stat versus marked debatter, blir det ikke plass til Hegels *bevegende* dialektikk.

Dersom man tenker dialektisk kommer det hegelianske poenget til Vetlesen tydelig frem når han sier at konsekvensen til en ensidig vilje som ikke er forent med allmenn vilje er ”utholing av vilje og evne til ansvar for dei svakaste mellom oss.”⁵⁶ Den individuelle viljen forblir ved sitt ensidige selv og utvikles ikke dialektisk. Vetlesens poeng kan være vanskelig å oppdage selv om han også understreker at individet selv har ansvar. Poenget er vanskelig å oppdage om man tolker dialektikken som en balansering av allmenne og individuelle interesser. En slik balanseringstanke innehar en misforståelse – pliktfølelsen utvikles dialektisk. Derfor gir det ikke mening i å diskutere størrelsen på fellesskapsløsninger versus individets frihet. Et slikt syn er for preget av distinksjon mellom stat og marked og hvor balansen bør være. En

⁵⁴ Intervju med Arne Johan Vetlesen i *Dag og Tid*, 3. Oktober 2008

⁵⁵ Intervju med Kristin Clemet i *Dag og Tid*, 10. Oktober 2008

⁵⁶ Intervju med Vetlesen i *Dag og Tid*, 3. Oktober 2008

diskusjon om hvor sterkt staten kan gripe inn i den enkeltes liv, versus hvor mye den enkelte skal bestemme selv, fanger ikke opp det komplementære i forholdet mellom individuell og allmenn vilje. Frihet og plikter er gjensidig nødvendige og går over i hverandre.

Både den allmenne og den individuelle vilje gjør seg gjeldene dialektisk gjennom hverandre og er derfor ikke motsetninger som må balanseres riktig. ”Aber die Wahrheit des *Einzelnen* ist das *Allgemeine*”. (Ph d R § 119) Det allmenne og det individuelle er ikke to gitte størrelser som balanseres mot hverandre, men den individuelle frihet realiseres gjennom det allmenne fellesskap. Den individuelle frihet virkeliggjøres subjektivt, men har da tatt opp i seg det objektivt allmenne. Pliktfølelse er en immanent del av et individs frihet når det selv ser behovet for allmenne begrensninger på individuell frihet.

Hegel mente at *Sittlichkeit* oppstår verken i stat eller marked. *Sittlichkeit* har ikke sin substans i det allmenne eller individuelle, men i deres enhet. Denne enheten har sitt utgangspunkt i det borgerlige samfunn hvor friheten er realisert og har fått et tilvære. Staten blir for abstrakt når den ikke fanger opp individets rett til særegenhet, men markedets frihet blir også abstrakt, når det preges av ”blinde” egoistiske deltakere som ikke ser seg at deres behov er knyttet til andres og mer allmenne behov. Det borgerlige samfunn med sin *Sittlichkeit* utvikles i et konkret og realisert fellesskap som er mer grunnleggende enn både stat og marked. Her kan den gjensidige anerkjennelse oppstå. Her er det plass til både individ (*frihet fra stat*) og *frihet til*, gjennom fellesskap. Politisk filosofi som forsøker å diskutere den riktige balansen mellom stat og marked fanger ikke opp den dialektiske bevegelse hvor plikter og rettigheter forenes i et sivil/borgerlig fellesskap av frigjorte individer.⁵⁷

3.3 Frihetens tilvære – virkeliggjøringen av frihet

Den individuelle friheten er knyttet til det faktum at den tilhører en samfunnsmessig virkelighet. Individet er gjennom naturretten gitt visse grunnleggende rettigheter, men dette kobler ikke nødvendigvis mennesket fra sin sosiale tilknytning.⁵⁸ Vi er født frie og ukrenkelige, men livet er ikke bare en abstrakt bestemmelse om ens frihet og sine rettigheter. Livet er også menneskers gjøren og virkning i historien og i det sosiale feltet. Det abstrakte og

⁵⁷ For utdyping av Hegels syn på forholdet mellom retter og plikter se: Ph d R, blant annet § 29 og a, § 36, § 149, § 154, § 155 og § 261a

⁵⁸ Charles Taylor, ”Atomisme” i *Agora* 25 (2008/3), 212-238.

frie subjekt *er* (sein), men det må også skape seg et *tilvære* (dasein), hvor det virkeliggjør sin frihet. Dette skjer i samspill med det samfunnsmessige. Det er gjennom det samfunnsmessige (*Sittlichkeit*) subjektet realiserer sin frihet:

Das *Recht der Individuen* für ihre *subjektive Bestimmung* zur *Freiheit* hat darin, daß sie der sittlichen Wirklichkeit angehören, seine Erfüllung, indem die *Gewißheit* ihrer Freiheit in solcher Objektivität ihre *Wahrheit* hat und sie im Sittlichen *ihr eigenes* Wesen, ihre *innere* Allgemeinheit *wirklich* besitzen (Ph d R § 153).

Det er ikke tilstrekkelig med den abstrakte friheten, friheten må også konkretiseres i det sosiale feltet. Den selvstendige selvbevissthet finner sted gjennom den andre ved den gjensidige anerkjennelse, subjektet frigjøres på samme måte i en dialektisk prosess hvor subjektet hever seg opp til det objektive nivået og realiserer sin frihet. Gjennom en prosess som er en utfordring og krever noe av menneskets fornuft, nemlig at det overskrider sin rene subjektive og begjæraktige tendenser, kan friheten realiseres i samhandling med andre i samfunnet. Kravet eller arbeidet med å overskride ren subjektiv livsførsel representerer et ubehag i følge Hegel,⁵⁹ men dette arbeidet peker mot en høyere frigjøring. Dette arbeidet kan tolkes som dialektikken som gir den individuelle friheten et tilvære (dasein). Friheten begrenses ikke av ytre makt for å holdes nede, men begrenses eller negeres for å bli virkeliggjort. Den subjektive frihet er ikke gitt på forhånd før den dialektiske bevegelse. Begrepet om frihet har et innhold som må bli til (jfr. logikken.) Friheten er ikke noe individet har, som frarøves det når friheten negeres, den blir til: ”indem sie der Allgemeinheit den erfüllenden Inhalt und ihre unendliche Selbstbestimmung gibt, selbst in der Sittlichkeit als unendlich fürsichseiende, freie Subjektivität ist.” (Ph d R § 187a)

Det er ved disse konkrete og sosiale punktene Hegel møter på legitimitetsproblemer i forhold til sitt syn på frihet. Med hvilken rett kan mene at individer må oppgi sin rene subjektivitet og ta det samfunnsmessige opp i seg, for å få realisert sin frihet? En hver med liberale holdninger til individets rett til å kunne bestemme over eget liv vil, eller bør i alle fall, på dette punktet stille Hegels syn på frihet i et kritisk lys.

Hegel avviser både det rent objektive (f. eks Platons stat) og det rent subjektive (negativ frihet) som ideer som kan føre til sann frihet for mennesket. Avvisningen av det rent objektive

⁵⁹ Ph d R § 187a

er meget lett spiselig for den liberale i møte med Hegel. Det er avvisningen av den rene subjektiviteten som gir Hegel et forklaringsproblem. Kritikken av Hegels statssyn kan likevel sies å være unyansert, da man henholdsvis bør tolke begrepet om *Sittlichkeit* og staten fra hverandre. Disse to begrepene bør likevel ikke tolkes som ekskluderende, som om de skulle utelukke hverandre. Ved å holde begrepet om *Sittlichkeit* på avstand fra Statsbegrepet vil Hegels begrep om *Sittlichkeit* få en større legitimitet. Begrepet hører nemlig hjemme i en samfunnsmessig normativ sfære og ikke i en statlig-juridisk sfære.

Kritikken av subjektivitet får også en større legitimitet i et slikt perspektiv. Det er en fundamental forskjell på å kritisere andre subjekters atferd normativt og det å hevde at staten burde stanse dem ved tvang. Denne atskillelsen av jus og normer/samfunnsmoral (*Sittlichkeit*) kan virke banal, men uklarhet i forholdet mellom jus og moral er et stadig tilbakevendende problem i for eksempel økonomisk samkvem mellom mennesker.⁶⁰ Det er i blant annet i forholdet mellom jus/handel og moral at Hegels politiske filosofi har sterk relevans i vår samtid. Hegel viser oss noe om jussens utilstrekkelighet når lover og regler blir noe en ikke vet *hvorfor* en skal følge. En tilnærming til lover og regler som ikke inneholder en dyd eller en egen overbevisning tenderer til å ha et formålsrasjonelt syn på lov og rett. Det er faren for straff som leder en til den rette handling og ikke forståelsen av hvorfor det er klokt å holde seg på rett side av loven *i seg selv*.

Det finnes her en liberal tankegang hos Hegel som en også kan finne hos John Stuart Mill. Den liberale ideen om at friheten fremmer ansvarligheten finnes også i Mills berømte verk *On Liberty* hvor Mill er opptatt av at frihet fremmer muligheten for at individet selv skal ha en mening om sannheten. Sannheten står på tryggest grunn når den forvaltes av selvstendige individer og ikke ledes av en ytre autoritet. Skal et menneske utvikles åndelig må det selv fritt og aktivt danne sin mening og forta egne valg.

The human faculties of perception, judgment, discriminative feeling, mental activity, and even moral preference, are exercised only in making a choice. He who does anything because it is the custom makes no choice. ... The mental and moral, like the muscular powers, are improved only by being used.⁶¹

⁶⁰ Forholdet mellom jus, handel og moral diskuteres blant annet i forhold til investeringsrådgiveres salg av spareprodukter. Hva en investeringsrådgiver har lov til å anbefale er en sak. Hva han/hun bør anbefale er en annen sak. Hvorvidt en bedriftsleder kun skal tjene profit og holde seg innen for juridisk lov eller har et større samfunnsmessig ansvar diskuteres også. (Se blant annet Arne Johan Vetlesen "Nullsumlogikk og andre narrespill" i *Samtiden* 2008:2), 54-64.

⁶¹ Jon Stuart Mill, *On Liberty and the subjection of women*, (London, Penguin Classics, 2006), 67.

Når Hegel hevder at ”das Gute seinerseits nur im subjektiven Willen die Vermittelung hat” (Ph d R § 131) så fremheves det at det er subjektiv vilje som fremmer det gode. Subjektet må fristilles hvis det skal utvikle en troverdig moralsk karakter. Denne frisettingen av individet må likevel ikke mistolkes dit hen at individet isolert og privat skal definere rett og galt, men at det moralske må utvikles på selvstendig grunnlag hvis det skal ha tilstrekkelig tyngde.

Moral er som muskler – den må brukes skriver Håkon Lorentzen i sin siste bok *Moraldannende kretsløp*.⁶² Lorentzen tar opp de liberale argumentene hos Hegel. Han argumenterer for at Norge i for stor grad er preget av både stat og marked og at man derfor trenger et styrket sivilsamfunn. Sterke sivilsamfunn kjennetegnes ved at de er fundert på en idé om at frihet er en betingelse for troverdig utvikling av moralsk ansvar.

3.4 Det borgerlige samfunn

Hegel garanter ikke subjektivitet gjennom ytre rammer. Hvilke institusjoner som er legitime i forhold til individuell frihet går utover de rent statlige og juridiske institusjonene.

Utenomstatlige institusjoner kan være svært ulike. Tolkninger av Hegel som reaksjonær og tradisjonell gir inntrykk av at Hegel var tilhenger av et rigid borgerlig samfunn med lite plass til individuell utfoldelse og sosial mobilitet. Slike tolkninger av Hegel er etter min mening unyanserte. For det første tar man ikke hensyn til Hegels premiss om samfunnsinstitusjoner. De må i følge Hegel ikke være redusert til ytre begrensninger på individuell frihet. For det andre må man se nærmere på hva Hegel faktisk sa og skrev om individuell rett til særegenhet og sosial mobilitet.

Samfunnets ulike institusjoner fungerer ikke som stabiliserende og begrensende faktorer på individuell frihet. Institusjonene skal ikke fungere som begrensninger på friheten til den enkelte utenfra eller ovenfra, men gi den enkelte et sosialt og konkret rom hvor det kan utspille sin frihet. Samfunnsinstitusjonene fungerer slik sett ”nedenfra og opp”.

Samfunnsinstitusjonene skal ikke vokte over individene og ”holde dem i sjakk” slik at de

⁶² Håkon Lorentzen, *Moraldannende kretsløp*, (Oslo, Abstrakt Forlag, 2007), 15.

enkeltes friheter hindres å komme i konflikt med hverandre. Samfunnsinstitusjonene er en integrert del av individuell frihet hvor subjektiv selvbestemmelse står sentralt. Utviklingen av *Sittlichkeit* eller moralsk dyd blir mulig ved å ta del i det borgerlige samfunn. Det er gjennom institusjoner mennesker kommer til sin rett, her får friheten et tilvære og her skapes mulighetene for gjensidig anerkjennelse. Uten disse institusjonene forblir subjektet i et vakuum hvor det ikke får utviklet sitt potensial og sine moralske dyder. Det er gjennom å ta del i samfunnslivet man på selvstendig grunnlag ser at frihet og plikter ikke utelukker hverandre. Her dannes man som moralsk subjekt slik at man selv forstår at frihet er noe mer en og kun å gjøre som en selv vil. Lorentzen skriver: ”Hegel betraktet de sivile sammenslutningene som skapere av moralske normer og selve kilden til felles, offentlig etikk.”⁶³

I Anmerkningen til § 206 i *Philosophie des Rechts* blir det indiske kastesystemet og Platons stat kritisert for at det er avstamning eller de herskende som sørger for inndelingen av individene. I slike samfunnssystemer blir det objektive underutviklet, da det ikke fanger opp retten til subjektiv særegenhet. Det krenker også menneskets likhet. ”Der Mensch gilt so, weil er Mensch ist”. (Ph d R § 209a) Et system som ikke tillater subjektiv særegenhet fører også lettere til korrupsjon.⁶⁴ Det enkelte individ har ingen subjektiv forståelse av og tillit til systemet det er en del av. Individet har heller ikke tilstrekkelig frihet til selvbestemmelse. Denne kombinasjonen gir ikke et nødvendig moralsk grunnlag for å unngå korrupsjon, da moralen er overlatt til ytre objektivitet og ikke gjør seg gjeldene i subjekter.⁶⁵

Det var helt avgjørende for Hegel at individet selv skulle se at det er en del av en samfunnsmessig helhet. Derfor blir den særegne retten til frihet så viktig. Et moralsk sinnelag kan ikke gjøre seg gjeldende utenom individer. Den individuelle medbestemmelsen er viktig og individet må selv gjøre seg til medlem i det borgerlige samfunn: ”aus eigener Bestimmung, durch seine Tätigkeit, Fleiß und Geschicklichkeit zum Gliede eines der Momente der bürgerlichen Gesellschaft zu machen” (Ph d R § 207). Det er ikke tradisjonen, hvilken klasse du kommer fra eller lignende som skal bestemme hvor du hører hjemme. Det er når individet uavhengig tiltrer i en gruppe (stand) på allment vis at det kan bli gjensidig anerkjent. Dette gir

⁶³ Lorentzen, *Moraldannende kretsløp*, 14.

⁶⁴ Ph d R § 206a.

⁶⁵ I nyere tid er det vanlig å påpeke dette som et problem som slo ut i full blomst i østblokkland etter Berlinmurens fall. Det er likevel en misforståelse å tro at dette i seg selv genererer en høyere individuell moral i kapitalistiske samfunn.

også mening i lys av Hegels anerkjennelsesbegrep som et begrep som kun kan virkeliggjøres av to *uavhengige* individer, som gjensidig anerkjenner hverandre.

Kapittel 4

4.1 Hegels politiske filosofi

For å få en bedre forståelse av hva som er det spesielle i Hegels syn på kapitalisme kan det være fruktbart å se nærmere på hvilken politisk idétradisjon han føyer seg inn under.

Hegels politiske filosofi føyer seg inn i en tradisjon fra Aristoteles. Jeg tolker hans politiske filosofi som en del av bakteppe for det man i dag kaller deliberative teorier om politikk. Dette synet på politikk vektlegger muligheten og nødvendigheten av å komme frem til konsensus om hva som er fellesskapets beste. Habermas idé om kommunikativ handling og ”det bedre arguments tvangløse tvang” finnes også hos Hegel når han skriver om hvilken oppgave valgte representanter har:

daß sie nicht das besondere Interesse einer Gemeinde, Korporation gegen das allgemeine, sondern wesentlich dieses geltend machen ... als die Zusammenkunft die Bestimmung hat, eine lebendige, sich gegenseitig unterrichtende und überzeugende, gemeinsam beratende Versammlung zu sein (Ph d R § 309).

Slike normative tilnærminger til politisk styring fordrer at demokrati er noe mer enn individers kamp for sine særegne interesser og hvilke formelle prosedyrer som disse best kan fungere innenfor. Denne retningen innenfor politisk filosofi står i motsetning til realismens konfliktmodell. Realistiske retninger innenfor politisk filosofi bygger på en tradisjon fra blant annet Machiavelli og Hobbes. Her vektlegges interessekamper i analysen av hvordan politikk fungerer. Å etterstrebe konsensus innenfor politikken blir sett på som urealistisk og i strid med menneskets tilbøyeligheter. Menneskets tilbøyeligheter er alltid preget av maksimering av egeninteressen. Hvordan man bygger opp statlige institusjoner og organiserer demokratiet har interessekampen som sitt utgangspunkt. Den liberale rett til å forfølge sine mål blir muliggjort av en ytre stat og prosedyrer for hvordan man kommer frem til politiske vedtak.

Grunnleggende sett skiller denne retningen seg fra den aristoteliske og hegelianske retningen ved at det politiske liv ikke er knyttet til noe som kan sammenlignes med det aristoteliske begrep om *phronesis* eller Hegels *Sittlichkeit*. Det politiske har ingen tilkobling til noe

intersubjektivt der mennesker i *felleskap* innser at friheten trenger begrensninger for å fungere og virkeliggjøres. I en realistisk politisk modell har individet akseptert begrensningene på sin frihet, men denne aksepten er formålsrasjonell. Aksepten bygger ikke på at subjektet har overskredet sine egoistiske tilbøyeligheter og tatt del i et fellesskap. Man har betalt med lydighet for å få sikkerhet mot andres tilfeldige innfall. Det hobbesianske skillet mellom natur- og samfunnstilstand er en ytre forandring av begrensninger på menneskers frihet til å handle etter eget forgodtbefinnende – ikke en indre forandring og begrensning. Realister oppfatter mulighetene for en slik subjektiv, indre og selvstendig forståelse av hvorfor friheten trenger begrensninger som urealistisk. Dette er grunnlaget for hvorfor en realistisk retning står som motsetning til en idé om konsensusmuligheter innenfor demokratiske prosesser.

Forskjellen mellom en realistisk retning og en konsensusorientert deliberativ retning får også følger for hvordan man tenker på den økonomiske sfære og dens forhold til den politiske. I *Philosophie des Rechts* er Hegel kritisk til en ensidig forfølgelse av egeninteressen i et marked. Han er også kritisk til hvordan en markedsbasert realistisk logikk kan forringe muligheten for konstruktivt politisk liv. Blind forfølgelse av egeninteressen i det borgerligsamfunn skaper naturligvis motsetninger mellom interesser på grunn av allmennhetens begrensninger.

I den sist siterte § 309 fra *Philosophie des Rechts* skrev Hegel om hvordan han mente at politikken trengte et normativt grunnlag. Dersom markedet er konkurranse og politikken interessekamp vil politikk og marked logisk sett bli svært likt hverandre. Det er dette Habermas, som føyer seg inn under den deliberative tradisjonen, tar opp når han kritiserer systemverden, med sin formålsrasjonalitet, for å kolonisere vår livsverden. Uten et normativt grunnlag eller vilje til konsensus på det politiske felt spiller det politiske felt seg utover sidelinjen. Det politiske transformeres over i det rettslige og forholdet mellom politikk og marked blir erstattet av et forhold mellom marked og rett.⁶⁶ Et konkurransepreget demokrati sliter med å koordinere det politiske innenfor hva som er mulig politisk handling. I markedet

⁶⁶ Forholdet mellom politikk og rett er et viktig tema, men må på grunn av denne oppgavens tema – må holdes utenfor. Likevel vil jeg poengtere at blant annet kritikken mot rettsliggjøringen i den siste Makt- og demokratiutredningen etter min mening var unyansert, da den ikke i tilstrekkelig grad vektla prioriteringsvegring som årsak til rettsliggjøring. Kritikken av rettsliggjøringen er også unyansert da den ikke i tilstrekkelig grad ser forskjellen på grunnleggende rettigheter og mer ”hverdagslige rettigheter” som retten til enerom på gamle hjem osv. For en utdypende kritikk av rettsliggjøringsbegrepet til Makt- og demokratiutredningen: se Morten Kinander (red.), *Makt og Rett*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2005)

koordineres interesser av ”den usynlige hånd.” De ulike politiske interesser må koordinere seg selv. Denne koordineringen er det vanskelig å vri bort fra normative aspekter hvis politikk skal ha en realistisk mulighet. Svak koordineringen bidrar i dag til en økende rettsliggjøring av politikken – det er for eksempel ikke alltid bare politiske prosesser som vedtar bygging av sykehjemsplasser. Det politiske spillet er for tilfeldig og en må sikre ”riktig” politikk ved å for eksempel lovfeste retten til sykehjemsplass. En politisk sfære som bygger på markedslogikkens konkurranseform spiller seg selv utover sidelinjen. Den forrige makt- og demokratiutredningen i Norge skrev i sin sluttbok at vi ser tendenser til aristokratiske tankestrømmer i byråkratiet: ”Synspunktet er at massene er fordomsfulle og kortsynte, at politikere blir demagogiske populistere, at ekspertstyre på mange felter er nødvendig for å føre en riktig politikk. Lekmannskunnskap må vike for vitenskapsbasert kunnskap.”⁶⁷

4.2 Politisk økonomi

I denne oppgaven tar jeg først og fremst for meg Hegels syn på kapitalisme. En videre diskusjon av det politiske eller statsvitenskaplige hos Hegel er utenfor rammen av denne oppgaven. Jeg har likevel tatt med noen punkter om hvor jeg mener en kan plassere Hegel innenfor en politisk idétradisjon. Hegels fokus på at subjektive og allmenne interesser er komplementære størrelser gir et bedre grunnlag for å forstå hva en sunn kapitalisme bør ha som forutsetninger. Grunnen til dette er først og fremst å vise hvordan uheldige trekk ved kapitalistisk utvikling undergraver muligheter for politisk handling. Som nevnt er politisk handling betinget av et minimum av fellesskapsforståelse. Et for sterkt fokus på individets egeninteresse undergraver muligheten for at en slik fellesskapsbetingelse får utviklet seg.

Hegel kritiserer en politisk filosofi som vektlegger et frihetsbegrep som setter fellesskap og individ som motsetninger. Samtidig er han kritisk til fellesskapsløsninger som glemmer at fellesskapets fundament er individet. Hegels filosofi er interessant med tanke på den individuelle ansvarsfraskrivelse en kan se både når stat og marked blir for dominerende. Størrelsen på stat og marked kan bli så dominerende at de fortrenger det borgerlige samfunn med sitt *Sittlichkeit*. Uten et levende borgerlig samfunn vil man ikke kunne skape et tilstrekkelig godt nok moralsk grunnlag for verken stat eller marked. Både stat og marked kan

⁶⁷ Fredrik Engelstad, Per Selle og Øyvind Østerud, *Makten og demokratiet – En sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*, (Oslo, Gyldendal, 2003), 23.

se ut til å bli abstrakte størrelser som ikke evner å virkeliggjøre individuelt ansvar. Det borgerlige samfunn har en helt avgjørende betydning. Her finner både staten og markedet sitt normative grunnlag. Det er i de sivile strukturene i det borgerlige samfunn mennesker oppdager at dets frihet er betinget av plikter og *Sittlichkeit* utvikles: ”In der Pflicht befreit das Individuum sich zur substantiellen Freiheit.” (Ph d R § 149)

En ensidig individualisme bidrar til en løsrivelse av det økonomiske feltet. Det økonomiske liv har en rekke konsekvenser og kostnader for fellesskapet som en rent individorientert politikk og kapitalisme sliter med finne løsninger på. Det økonomiske blir ikke et middel for å oppnå menneskelige goder, men i større grad en autonom sfære hvor økonomisk vekst er det dominerende målet. Denne autonomiseringen eller løsrivelsen av kapitalismen forsterkes av dens politiske virkninger. En sterk individualisme på det politiske feltet hindrer en fungerende koordinering av ulike interesser. I konkret politikk gir det seg utslag i et prioriteringsproblem. De ulike særegne interessene krever sin rett, og føler i mindre grad en forpliktelse til å se sine særegne interesser i sammenheng med mål av mer allmenn art. Dette gjør koordinering av interesser inn under allmennheten til en nærmest umulig oppgave for politikken.

Den politiske løsningen på dette et blir at politikken binder seg til ytre rammer. Prioriteringsproblemet må holdes i sjakk av ytre – utenom politiske rammer – samtidig som man ser en forskyvning fra mislykkede politiske prioriteringer til ”fungerende” markedsbaserte prioriteringer. Denne samfunnsøkonomiske forståelsen av forholdet mellom politikk og marked ble understreket av nobelprisvinner i økonomi, Trygve Haavelmo, da han sa til sine studenter: ”Hvis politikere vedtar ting som er innbyrdes uforenelige, så må markedet rydde opp etter dem.”⁶⁸ Dersom ikke de politiske prosessene innehar evnen til å prioritere, så underkaster politikken seg markedet. Dette betyr også at fordelingsspørsmål i større grad blir styrt av en markedslogikk. Videre har dette en konsekvens for våre felles naturressurser. Omfanget på utnyttelsen av naturen blir i all vesentlighet dominert av en markedslogikk. Marked og rettsliggjøring disiplinerer politikken – ikke motsatt.⁶⁹ Det

⁶⁸ ”Et eksempel på at politikere ikke klarer å finne løsninger som er bedre enn markedsløsninger var statsbudsjettet i 2006. Regjeringen manglet om lag to milliarder og prøvde å sende regningen til arbeidsgiverne. Gerd Liv Valla ble rasende, dette truet de svakeste i arbeidslivet. Hun fikk stoppet hele regningen. Det paradoksale i det hele var at løsningen ble en markedsløsning: Regjeringen kjøper private helsetjenester for å redusere sykehuskøene og dermed få ned sykelønnsutgiftene.” Lars Kolbeinstveit, ”Paralysert politikk” i *Klassekampen* 11.4.2008.

⁶⁹ Den disiplinerende makten til markedet er beskrevet nådeløst av Michel Foucault. Det er ikke mye rom for politiske handlingsalternativer når han skriver: ”Markedet ... konstituerer i denne betydning et sted for prøving av sannhet ”un lieu de vérification” – jeg mener et sted for verifikasjon – falsifikasjon som styringspraksisen er

politiske blir redusert til en støttefunksjon for markedet. Markedsmekanismen er ikke et redskap for politikken, men omvendt: politikken er et redskap for markedet. Tesen om at det er markedet som er den disiplinerende instans er beskrevet av Johan P. Olsen:

Markedet skal disiplinere folkevalgte organer, ikke motsatt. Hovedspørsmålet er hvilke institusjonelle ordninger som tjener økonomien best og er best egnet til å skape velfungerende markeder. Staten og det representative demokratiet blir hjelpestrukturer for økonomisk verdiskapning, lønnsomhet og internasjonal konkurranseevne.⁷⁰

Johan P. Olsen beskriver det Hegel blant annet i *Philosophie des Rechts* advarte mot ved kapitalismens gjennombrudd. Når individer ikke ser at det må se sine særegne interesser i sammenheng med allmenne interesser, så fører det til et moralsk forfall på det politiske plan. I forholdet mellom politikk og marked gir dette seg utslag i at markedet blir overlegen politikken. Når markedet disiplinerer folkevalgte organer har handel og marked som skulle være en mekanisme for å effektivisere og øke velferden til mennesker tatt overhånd. Det viser hvor viktig det er at markedet er et redskap mennesket bruker – i motsatt fall blir ikke handel som Hegel forspeilte: ”das größte Bildungsmittel,” (Ph d R § 247) hvis den er drevet av rent subjektive og individuelle interesser. Økonomisk aktivitet preget av ensidige egeninteresser forringer politikken mulighet til styring. Denne forringelsen av politisk handlingsrom synes å være hinsides en klassisk høyre - venstre aksis i politikken. Det finnes eksempler på at subjektiv og blind forfølgelse av egeninteressen med sin populistiske karakter forringer det politiske handlingsrom fra det politiske høyre og venstre.

Økonomisk vekst kan ha flere positive konsekvenser som økt sysselsetning, muligheter for tekniske fremskritt osv. Det kan likevel se ut som økonomisk vekst har blitt et *gode i seg selv* hvor man ikke veier den økonomiske veksten opp mot andre verdier. Økonomisk vekst definert på en slik snever måte har relativt bred realpolitisk appell. Skatteinngangen og inntekter fra delvis og helt statseide selskaper som skal finansiere statsapparatet og velferdsstaten er avhengig av kapitalakkumulasjon.⁷¹ En fortsatt stor velferdsstat er ikke kun et spørsmål om politisk fordeling over skatteseddelen – politisk styrt velferd og fellesskap er også knyttet til kapitalakkumulasjon som igjen skattelegges.

underlagt. Politikken og økonomien er verken ting som eksisterer, verken feil, illusjoner eller ideologier. Det er noe som ikke eksisterer og som imidlertid skriver seg inn i det reelle idet det tilhører et sannhetsregime som skiller sant fra falskt” Foucault, *Biopolitikens fødsel*. Her sitert fra Arild Utaker, ”Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme” i *Sosiologi i dag* 35 (2005), 13.

⁷⁰ Johan P. Olsen, ”Offentlig styring i en institusjonsforvirret tid”, i *Nytt Norsk Tidsskrift*, 15 (1/1998), 13.

⁷¹ Stein Sundstøl Eriksen og Geir O Rønning, ”Maktutredningens stat” i *Agora* 20 (2002), 71.

Allmennhetens makt kan i samfunnsøkonomiske termer kalles for knapphet på ressurser. Dette er også et poeng hos Hegel. Under delen som i størst grad omhandler økonomi i *Philosophie des Rechts* "Das System der Bedürfnisse" fremhever Hegel samfunnsøkonomi som en vitenskap som har tatt inn over seg nødvendigheten av å se særegne og allmenne interesser i sammenheng:

"Indem sein Zweck die Befriedigung der subjektiven *Besonderheit* ist, aber in der Beziehung auf die Bedürfnisse und die freie Willkür Anderer die *Allgemeinheit* sich geltend macht ... Die *Staats-Ökonomie* ist die Wissenschaft, die von diesen Gesichtspunkten ihren Ausgang hat". (Ph d R § 189 og a).⁷²

Det er ikke vanlig å fremheve Hegel som en tenker som definerte samfunnsøkonomien, men hans definisjon er ikke vesensforskjellig fra en av de mer berømte definisjonene på samfunnsøkonomi som ble foreslått av den engelske økonomen Lionel Robbins i 1930-årene. Den sier at "samfunnsøkonomi er studiet av anvendelsen av knappe ressurser til alternative formål."⁷³ Når de ulike interessene ved sin alternative formål blir for ensidige og ikke godtar knappheten på ressurser får politikere et problem. Politikere som skal sette rammen for forvaltningen og fordelingen av ressurser har et evig forklaringsproblem ovenfor sine velgere. Knappheten på ressurser blir ikke akseptert i tilstrekkelig grad. For høy stimulering av etterspørselen i økonomien over statsbudsjettet eller ved lav rente blir på relativt kort sikt som å pisse i bukse for holde varmen. Finanskrisen i 2008, med sitt utspring i USA kan delvis skyldes en slik ekspansiv økonomisk politikk med lav rente og lave skatter. Knappheten på ressurser kombinert med økt etterspørsel øker prisene. Dette fører igjen til tapt konkurransekraft i forhold til utlandet, økte omstillingskrav osv.⁷⁴

I vestlige land er populistisk finans- og pengepolitikk først og fremst hindret gjennom en rettsliggjøring av denne politikken. Sentraliseringen av makt forsvares ved at jevn og stabil vekst er av allmenn interesse. Vanlige velgeres manglende erkjennelse av knappheten på ressurser observeres empirisk. I delen om det borgerlige samfunn i *Philosophie des Rechts* beskriver Hegel motsetninger, som oppstår når tilfredsstillelse av særegne behov blir for dominerende, som moralsk forfall: "Die bürgerliche Gesellschaft bietet in diesen Gegensätzen

⁷² Jeg er enig med Dag Johnsen når han skriver at Stats-Ökonomie i dag heter samfunnsøkonomi eventuelt politisk økonomi på norsk. Se Johnsen, *Rettsfilosofien*, 244 fotnote 131. Ellers skriver Sandmoe:

"Samfunnsøkonomi ble også kalt Statsøkonomi i Norge på 1800-tallet." Agnar Sandmoe, *Samfunnsøkonomi – en idéhistorie*, (Oslo, Universitetsforlaget, 2006), 15.

⁷³ Sandmoe, *Samfunnsøkonomi – en idéhistorie*, 13.

⁷⁴ Stortingsmeldings nummer 25 "Petroleumsindustriens plass i det norske samfunn" Oslo, finansdepartementet, 1973-74. Dette er en mye sitert stortingsmelding i sammenheng med ulike debatter om hvordan Norges oljefunn ville påvirke norsk økonomi.

und ihrer Verwicklung das Schauspiel ebenso der Ausschweifung, des Elends und des beiden gemeinschaftlichen physischen und sittlichen Verderbens dar” (Ph d R § 185).

Empiri og beskrivelser av svakheten til egoistisk orienterte individer legitimerer en rettsliggjøring der utenom-politiske organer får økt makt. Denne forskyvningen av makt er likevel ikke tegn på at knappheten på ressurser (naturens bærekraft) i seg selv er bygget inn og eksplisitt erkjent i maktsystemet. Denne makten, som ulike finansdepartement og sentralbanker forvalter, er en makt der målet er å forhindre en sløsing med ressurser som kan hindre vekst og stabilitet i økonomien på lengre sikt. Målet er å hindre hollandsk syke eller Spanias lave vekst i 500 år etter de sløste med penger de tjente på store gullfunn. Nederland og Spanias problemer med å håndtere store inntekter fra henholdsvis gass og gull er et tilbakevendende argument for hvor galt det kan gå hvis for mye oljepenger fases inn i norsk økonomi.⁷⁵ Eksempelene fra Spania og Nederland viser hvor galt det kan gå ved populistisk og kortsiktig bruk av ressurser. Ringvirkningene av for høy bruk av for eksempel oljeinntekter i Norge kan ha konsekvenser som er langt dypere enn de rent økonomiske problemene.

Allerede i dag ser vi at høy etterspørsel på grunn av høye inntekter til folk flest i Norge skaper et press i offentlig sektor og velferdsproduksjon. For å gi et noe banalt eksempel: Når flere går på restaurant, vil restauranten ansatte flere kelnerer. Kelneren kunne ha vært en sårt tiltrengt sykepleier i helsevesenet. Import av arbeidskraft kan bøte på problemet et stykke på vei. Det er også tilfelle blant annet i servicenæringen og i bygg- og anleggssektoren. Tregheten i mobiliteten til arbeidskraft fører likevel til at det skapes press i økonomien.⁷⁶ Når folk i sin direktekjøpte individualisme ikke ser disse relativt enkle økonomiske sammenhengende undergraves muligheten for konstruktiv politisk debatt. (jf § 185 nevnt tidligere)

Sentraliseringen av makt i penge- og finanspolitikken har tatt høyde for denne utviklingen. Slik sett verner man om de allmenne interessene i samfunnsøkonomien. Vernet av de allmenne interessene skjer likevel ikke på den hegelianske måten, nemlig gjennom at velgerne selv forstår begrensningene på for eksempel bruk av oljepenger. Sentraliseringen av makt

⁷⁵ Se blant annet Sentralbanksjef Svein Gjedrem's foredrag. www.norges-bank.no.

⁷⁶ En virkning av økt arbeidsinnvandring er også at nasjonalinntekten pr innbygger går ned. Økt innbyggertall vil skape flere og større køer på veiene utenfor sykehusene osv.

undergraver også velgeres læreprosesser hvor velgeren selv har et delaktig ansvar i politikken.⁷⁷

De allmenne interessene er også først og fremst definert som at alle egentlig er interessert i jevn og stabil vekst. Denne *økonomiske* defineringen av allmenne interesser har havnet i en konflikt med bærekraftig utvikling. Brundtland-kommisjonen også kalt ”Verdenskommisjonen for miljø og utvikling” var ferdig med sitt arbeid i 1987. Det ble levert en rapport om hvilke tiltak som måtte til for dempe de store økonomiske forskjellene i verdensøkonomien. Et annet sentralt tema var hva som måtte til for å gi økonomien en kurs som var i tråd med naturens tåleevne. Kritikere av kommisjonen har påpekt det håpløse som ligger i at det ble forsøkt å skape en harmoni mellom det å sette fart i vekstraten samtidig som miljøets tåleevne skulle respekteres.⁷⁸

Det er tydelig, i lys av kritikken mot blant annet Brundtland-kommisjonen, at allmenne interesser i realpolitisk forstand fremdeles blir definert rent økonomisk. Det økologiske premisset som er helt grunnleggende for økonomien på lengre sikt, tas ikke med i de realpolitiske vurderingene når en definerer hva allmenne interesser er. Det bærekraftige elementet er slik jeg ser det, først og fremst definert rent økonomisk ut i fra mål om lav inflasjon, relativt lav rente, høy sysselsetting og sterk konkurranseevne. Den er ikke definert ut fra et mer omfavnende økologisk perspektiv. Det er ikke knappheten på ressurser i form naturens tåleevne eller bærekraftig utvikling som forklarer sentralisering av finans- og pengepolitisk makt. Høstens finanskrise er et utmerket eksempel på dette. Handlekraften til sentralbanker og finansmyndigheter er enorm sammenlignet med den handlingskraften som vises under det man etter mye å dømme kan kalle en klimakrise.⁷⁹

Hegel var kritisk til en løsrevet kapitalisme der akkumulasjon og økte behov ble for dominerende. Etter min mening var denne kritikken mot uheldige utslag av kapitalismens virkemåte berettiget. Vekst har blitt en svært sentral verdi i kapitalismen og det har ikke bare konsekvenser innenfor økonomien. Når vekst også blir en sentral verdi for enkeltindivider får det politiske konsekvenser. Samlet sett gir individers ønske om forbruksvekst et

⁷⁷ Dette var et kjernepunkt i den forrige Makt- og demokratiutredningen når det ble pekt på uheldige utviklinger i det norske demokratiet.

⁷⁸ Se for eksempel Sidsel Mørck, ”Framtiden er nå!” i A.J. Vetlesen (red.), *Nytt Klima. Miljøkrisen i samfunnskritisk lys* (Trondheim, Gyldendal, 2008), 191-192.

⁷⁹ Blant annet Statsråd Erik Solheim har riktignok ment de ”keynesianske” redningspakkene bør stimulere til vekst i virksomheter som fremmer bruk av alternativ energi osv.

etterspørselspress i økonomien. Dersom man tillater dette etterspørselspresset å virke i økonomien har det alvorlige konsekvenser på relativt kort sikt. Derfor blir det nødvendig at staten, særlig representert ved finansdepartementet og sentralbanken, holder etterspørselen i sjakk. Dette legitimeres ved at man skal sikre tilgangen på mer ressurser, gjennom produktivitetsvekst på lengre sikt. Det tas for gitt at knappheten på ressurser ikke aksepteres av vanlige folk (noe annet er utopisk og i strid med menneskelige tilbøyeligheter) derfor blir økonomisk vekst også et sentralt mål for staten. Slik sett blir kapitalakkumulasjon en statlig interesse.

Den økonomiske veksten møter likevel en ny knapphet på ressurser som har med naturens bærekraft å gjøre. Denne knappheten på ressurser er mer fundamental enn den teknisk økonomiske knappheten på ressurser. Den danner grunnlaget for en grunnleggende konflikt mellom mål om bærekraftig utvikling og mål økonomisk vekst. Hegels kritikk av en løsrevet kapitalisme blir i denne sammenheng relevant. Hegels syn på økonomi innehar elementer som kan bidra til å klargjøre utfordringer for kapitalismen i møte med økte krav om å ta hensyn til miljøvern og bærekraftig utvikling. Kapitalismekritikk kan tydeliggjøre konflikter mellom økonomisk vekst og bærekraftig utvikling. Det finnes eksempler på økonomisk vekst som truer bærekraftig utvikling, som overfiske eller for høy bruk av fossile brennstoffer. Motsatt finnes det også eksempler på at økonomisk vekst gjennom teknologisk utvikling eller handel bidrar til en mer bærekraftig utvikling.⁸⁰

Et eksempel som jeg vil komme tilbake til er tomatproduksjon i Norge. I en friere økonomi hadde ikke slik produksjon forekommet i Norge. Lyse Energi som er 100 % offentlig eid la til rette for produksjon av tomater ved å legge gassrør over Boknafjorden i Rogaland på tross av det forelå dokumentasjon på at det var samfunnsøkonomisk uforsvarlig.⁸¹ Organisasjonen

⁸⁰ Under spørsmålsrunden på en debatt om Statsbudsjettet og ideologi arrangert av Civita 8. okt 2008 svarte Heikki Holmås, stortingrepresentant fra SV, på følgende spørsmål: "Er vekstideologien blitt for dominerende i Norge og Vesten?" Svar: "Vekst er også et gode, det skaper effektivitet som er et gode for fellesskapet. Hovedutfordringen for vekst er å få den frakoblet bruken av fossile brennstoffer med tanke på veksten i energiforbruket. Energibruk og økonomisk vekst er pr dags dato i konflikt med tanke på bærekraftig utvikling, derfor må vår bruk av energi gå over til mye mer bruk av fornybar energi"

⁸¹ Analyseselskapet ECON, som blant annet Bent Sofus Tranøy kritiserer for å forfekte en uhemmet tro på markedet i sin ellers viktige bok *Markedets makt over sinnene*, utarbeidet en rapport for Stavanger kommune, Rogaland Fylkeskommune, Lyse Energi og Forus Industritomteselskap som frarådet dem å legge en gassrørledning over Boknafjorden. (Det var ikke bedrifts og samfunnsøkonomisk forsvarlig) ECON, senter for økonomisk analyse, "Naturgass på Nord-Jæren", ECON-rapport nummer 01/99 prosjekt nr 30570. 21. Januar 1999. Når byggingen av gassrør ble vedtatt to og et halvt år etterpå den 26. September 2001, forelå ikke rapporten. Rapporten ble altså holdt skjult for bedriftsforsamlingen til Lyse Energi. Slikt skjer dessverre når politikere vil vise "samfunnsansvar" heller er av grandios enn edel karakter.

”Fremtiden i våre hender” har påvist at produksjon av for eksempel tomater i Norge er mer forurensende enn import.⁸² Folk uten arbeid som bor der det er naturlig å dyrke tomater kunne fått et levebrød om man hadde tatt bedriftsøkonomiske hensyn. Samtidig hadde man fått en positiv miljøeffekt. Dette er et typisk eksempel på at politisk vilje til å forhindre at markedsliberalismen blir for dominerende, også kan virke mot sin hensikt og tjene enkeltaktørers særinteresser på bekostning av allmenne interesser, både med tanke på samfunnsøkonomi og miljø. Lyse Energis tiltak i ble i dette tilfellet hedret på lederplass i Stavanger Aftenblad for å vise samfunnsansvar.⁸³

Det er etter min mening ikke grunnlag for å hevde at markedet alltid fungerer best uten innblanding. Målet med å utvikle økonomisk teori må være å gi politikere et bedre grunnlag å styre ut i fra.⁸⁴ Bruken av markedsmekanismen har ikke vist seg å være perfekt, men er av de bedre styringsredskaper man har for å løse fellesmenneskelige utfordringer. Økonomisk teori kan også gi politikere et bedre grunnlag til å bedømme hvor inngripen er nødvendig og hvor det kan gjøre skade. Dersom politisk inngripen i politikken forekommer ukritisk og uten realistiske begreper om økonomi, kan det føre til undergraving av legitimiteten til rasjonell inngripen i markedet. Dermed står kapitalismekritikeren i fare for – mot sin intensjon – å bane vei for en politisk ideologi som hevder at markedet fungerer best uten innblanding.

Det er demokratisk betenkelig å overlate markedet til seg selv. Dypest sett er kapitalismen avhengig av mellommenneskelig tillit. Denne tilliten må bevares hvis markedet skal fungere. Markedet fungerer kun hvis det har en moralsk forankring. Uten en slik forankring vil et

⁸² Fremtiden i våre hender har blant annet vist at produksjon av tomater i Norge er mer forurensende enn å importere dem: ”Konklusjonen er todelt: Når det gjelder tomater og agurker, viser det seg at produksjon i Norge skaper langt større CO2-utslipp enn import ... Når det gjelder andre produkter - poteter, epler og grønnsaker som dyrkes på friland i Norge blir derimot utslippene mindre for norske enn for importerte varer.” John Hille, ”Godt norsk? CO2-utslipp ved produksjon, lagring og transport av norsk og importert frukt/grønnsaker.” 1998 http://www.framtiden.no/dokumenter/R199807_Godt_norsk.pdf (25.10.2008)

⁸³ Leder i *Stavanger Aftenblad* 25. februar 2004.

⁸⁴ Sidsel Mørck er en av flere som burde lest mer økonomisk teori. Hun skriver at ”Markedstenkning med privatisering stadig griper om seg (...) Det danner seg ingen køer ved forretninger som selger møbler, sko eller såpe, derimot ved institusjoner som ivaretar barn, syke og gamle.” Mørck, ”Framtiden er nå!”, 186. Mørck tar feil hvis hun mener det er markedsliberalisme som har skapt køer utenfor institusjoner som ivaretar barn, syke og gamle. I følge økonomisk teori kan man argumentere for at køen kunne vært fjernet nettopp ved privatisering. Da kunne køen vært fjernet, men helsestell hadde vært dyrere for den enkelte og størrelsen på lommebok hadde vært avgjørende. Noen hadde sannsynligvis aldri hatt råd til verdig helsestell. I motsetning til hva Mørck synes å mene har vi i Norge tatt et verdivalg – som jeg er tilhenger av – og bestemt at størrelse på lommebok ikke skal avgjøre tilgangen på helsestell. En effekt av dette er at det dannes en kø. Køen kan riktignok minkes, men da må velgerne og politikerne prioritere å bevilge mer penger til helsestell. Eventuelt kan man organisere helsevesenet bedre. Mer økonomiske bevilgninger løser ikke nødvendigvis problemet: ”Norge brukte i 2007 40 000 kr pr innbygger på helsetjenester. Det er seksti prosent mer enn Sverige.” Nikolai E. Astrup ”Rikdommens forbannelse” leder i *Minerva* 84 (2 2008), 2.

snevert definert mål om økonomisk vekst bli en immanent mekanikk i kapitalismen som determinerer muligheten til styring av kapitalkreftene. Jeg vil i de følgende kapitler gå nærmere inn på Hegels syn på kapitalisme og hvorfor jeg mener hans syn er et mer legitimt syn på kapitalisme.

4.3 Hegels syn på handel

Hegels syn på økonomi er ikke helt entydig. I *Philosophie des Rechts* finner man igjen arven fra Adam Smith og synet på at markedet som system er skilt i to deler. På den ene siden – individet som tar i bruk sine evner og maksimerer sine interesser – på den andre siden den usynlige hånd (das objektive System der Bedürfnisse)⁸⁵ som koordinerer de ulike særinteresser. ”Meinen Zweck befördernd, befördere ich das Allgemeine, und dieses befördert wiederum meinen Zweck.” (Ph d R § 184z)

En slik todeling der man skiller ut allmenninteressen fra det enkelte individs intensjoner finnes tydelig spor av i *Philosophie des Rechts*, men jeg vil vektlegge en tolkning som er mer i tråd med Hegels generelle syn på forholdet mellom subjektivitet og objektivitet. Hegel mente at frihet ikke kan virkeliggjøres i det rent subjektive. Det er i en dialektisk bevegelse mellom det subjektive og det objektive, friheten virkeliggjøres. Det gir ikke mening å skille økonomien helt ut fra denne tanke hos Hegel.⁸⁶ Det er nettopp en økonomi som skilles ut fra det objektive og legger det rent subjektive til grunn Hegel kritiserer.⁸⁷ Dette gir forsterket mening hvis man tar med hvilken kilde til makt, utvikling av forskjeller og fattigdom som ligger i økonomien.⁸⁸ Et adskilt økonomisk system gir ikke plass til anerkjennelsesmomentet.⁸⁹ Et individ som sørger for seg selv gjennom arbeidet, må være *bevisst* at dets arbeide også har betydning for andre. Bevisstheten og erkjennelsen av denne enheten kommer til uttrykk når man tar del i en korporasjon i det borgerlige samfunn.

⁸⁵ Ph d R § 230

⁸⁶ Warren Montag skriver: ”Det er interessant at Hegel, som ikke aviser en tenkning som opererer med forsynet, (...) ikke kan godta at forskyvningen mellom bevissthet og handling, mellom intensjon og konsekvens, blir funksjoner innenfor et stabilt system, eller selve prinsippene for samfunnets likevekt. Warren Montag, ”Nekroøkonomi, Adam Smith og døden i det universelle liv.” i *Agora* 25 (4 2007), 138.

⁸⁷ Se blant annet Ph d R §195 og 191z

⁸⁸ Ph d R § 244

⁸⁹ Ph d R § 253a

Wir sahen früher, daß das Individuum für sich in der bürgerlichen Gesellschaft sorgend, auch für Andere handelt. *Aber diese bewußtlose Notwendigkeit ist nicht genug:* zu einer gewußten und undenkenden Sittlichkeit wird sie erst in der Korporation (Ph d R § 255z).⁹⁰

Selve handelen mellom mennesker er noe empirisk som danner grunnlag for å utvikle økonomisk teori. Det kan diskuteres hvorvidt handel (og derav arbeidsdeling) er drevet frem av ren egoistisk egeninteresse eller om den er et uttrykk for effektivisering av mål av allmenn art. En rent egoistisk tolkning vil si at handel og arbeidsdeling ikke anser samfunnsmessige mål som en del av drivkraften ved handel.

En annen og mer hegeliansk tolkning er å se på handel som et dannelsesmoment hvor vi ser hverandres behov. Et viktig eksempel fra historien er det fransk-tyske kull- og stålfellesskap som oppstod etter siste verdenskrig. Dette samarbeidet kan tolkes på flere måter. Frankrike og Tyskland var preget av fiendskap til hverandre. Kull- og stålfellesskapet kan blant annet tolkes som to nasjoner som maksimerer egeninteressen, eller en kan se på kull og stålfellesskapet som et faktisk *felleskap* – hvor Tyskland og Frankrike overskrider sin ensidighet og anerkjenner hverandre som nasjoner. Handelen mellom de to parter virker dannende og utviklende for forståelsen av at man som enkelt individ – eller i dette tilfelle – enkeltstat er gjensidig avhengige av hverandre.

Hegels syn på handel som en praksis som virker dannende og fremmer gjensidige anerkjennelse kan komme i konflikt med hans syn på forholdet mellom stater. I § 331 i *Philosophie des Rechts* skrev Hegel at anerkjennelse av stater er av abstrakt og formell karakter: ”Aber diese Berechtigung ist zugleich nur formell, und die Forderung dieser Anerkennung des Staats, bloß weil er ein solcher sei, abstrakt”. Forholdet mellom stater har en annen karakter enn forholdet mellom mennesker. Å fremheve av denne inkonsistensen hos Hegel er likevel å glemme hans historisk-filosofiske måte å bedømme gjeldene rett til en hver tid.⁹¹ I Innledningen til *Philosophie des Rechts* skrev Hegel om hvordan den historisk konkrete retten er en sfære, men at denne ikke må blandes sammen med en filosofisk undersøkelse av hva som er gyldig i og for seg.⁹²

⁹⁰ Min kursivering. Se ellers også selve § 255.

⁹¹ Dette er et sentralt poeng hos Terje Sparby i en artikkel som kommer i Minerva i slutten av november 2008. Terje Sparby, ”Individets frihet” i *Minerva* 84 (2008), nr 04

⁹² Ph d R § 3a. Forholdet mellom historisk rett og filosofisk rett er komplekst. Hegel er kritisk til en ren historisk tolkning av gjeldene rett. Det kan misbrukes til å få retten på sin side når det ikke er noe filosofisk grunnlag for det. (Se bl.a kritikken av romerretten i innledningen og kasuistikk i § 140 Ph d R) Den filosofiske rett kan likevel få en for abstrakt karakter og må derfor gjøre seg gjeldene konkret i en historisk utvikling. Det er derfor filosofien alltid kommer for sent: ”Um noch über das *belehren*, wie die Welt sein soll, ein Wort zu sagen, so

Hegels begrep om vilje gjør at kontraktteoretiske tilnærminger til handel ikke er fullkomne. Kontraktteoretiske tilnærminger til tolkningen av handel vil si at handelen ”binder” partene til fred. Handel er mer effektivt enn krig. Den gjensidige avhengigheten tolkes som stabil utefra partenes egeninteresse i å utnytte det komparative fortrinnet. Kontrakten mellom partene har likevel ikke noe dannelsesmoment. Handelen frembringer ikke noe genuint nytt i partenes måte å tenke om *den andre og seg selv* på. Viljen til å forfølge egeninteressen har ikke overskredet seg selv og blitt vilje *i og for seg* – altså en vilje som ser det allmenne og anerkjenner motparten som likeverdig og en del av *et* fellesskap. Hegels syn på en avtale er at den er preget av at det har oppstått en felles vilje:

Diese Beziehung von Willen auf Willen ist der eigentümliche und wahrhafte Boden, in welchem die Freiheit *dasein* hat. Diese Vermittelung, Eigentum nicht mehr nur vermittelt einer Sache und meines subjektiven Willens zu haben, sondern ebenso vermittelt eines anderen Willens und hiermit in einem gemeinsamen Willen zu haben, macht die Sphäre des *Vertrags* aus (Ph d R § 71).

Hegel avviser likevel ikke det å følge egeninteressen, men den må overskride seg selv og se sine egne behov samtidig som den anerkjenner andres behov – eller med andre ord – allmenne behov. Vi driver handel fordi vi har felles interesse i å slippe arbeidsbyrden som følger med å leve hver for seg som den selvbergende Isak Sellanrå i Knut Hansuns roman *Markens grøde*. Et sterkt fokus på den kontraktteoretiske måten å se handel på er kanskje minst utopisk og mest realistisk. En økonomisk teori som tar utgangspunkt i det ensidig egoistiske ved handel har likevel et problem ved at den snarere undergraver enn bygger opp under den tilliten handelen er avhengig av.

I *Philosophie des Rechts*, særlig i tredje avsnitt under behovenes system (Das System der Bedürfnisse) (§189-208), kan en finne det spesielle ved Hegels syn på økonomi. Likevel er økonomisk samkvem noe som opptar Hegel flere steder i hans verker. Hegel har et positivt syn på Handel. Som i vår samtid forekom handel på Hegels levetid ved skip på hav og elver som kommunikasjonsmiddel. Han skriver i Ph d R: ”wie alle großen, in sich strebenden Nationen sich zum Meere drängen.” (Ph d R § 247a)

En grunnleggende idé hos Hegel var at mennesket virkeliggjør sitt eget liv, sin egen frihet og tilfredsstillelsen av behov. I motsetning til dyrene er ikke behovstilfredsstillelse instinktpreget

kommt dazu ohnehin die Philosophie immer zu spät. Als der *Gedanke* der Welt erscheint sie erst in der Zeit, nachdem die Wirklichkeit ihren Bildungsprozeß vollendet und sich fertig gemacht hat.” (Ph d R Vorrede, 59.)

og begrenset. Mennesket kan overskride disse dyriske begrensninger og ha et bevisst forhold til sine behov, mangfoldiggjøre dem og sette dem i et økonomisk system.⁹³ I synet på hvordan mennesket bør organisere tilfredsstillelsen av behov i et økonomisk system er det hos Hegel tydelige referanser til, og påvirkninger fra Adam Smith. Arbeidsdelingen som ligger i det å overskride et system bygget på en selvbergermodell er positivt for mennesket.⁹⁴ Hegel anerkjenner de komparative fortrinn som ligger i handelen. Stordriftsfordeler og komparative fortrinn er noe positivt. Ressursutnyttelsen er mer effektiv og slik sett rasjonell. Handelen manifesterer den gjensidige avhengigheten som knytter mennesker til hverandre. Det ligger et dannelsesmoment i handel da den kan fungere som en anerkjennelsesstruktur.⁹⁵ På tross av sin kritikk av kosmopolitisme,⁹⁶ så hevdet Hegel at handel var noe som kunne få en positiv og verdenshistorisk betydning:

So bringt sie ferner durch dies größte Medium der Verbindung entfernte Länder in die Beziehung des Verkehrs, eines den Vertrag einführenden rechtlichen Verhältnisses, in welchem Verkehr sich zugleich das größte Bildungsmittel und der Handel seine welthistorische Bedeutung findet (Ph d R § 247).

Hegel vektla den gjensidige avhengigheten som oppstår ved arbeidsdelingen. En aktør på markedet blir mer effektiv når han spesialiserer seg, men avhengigheten til den andre øker snarere enn den minker. Denne avhengigheten må likevel ikke forveksles som legitim hvis den er knyttet til en maktrelasjon eller et herre-trellforhold. Det er snakk om likeverdige parter som har en felles nytte av arbeidsdelingen. Avhengigheten er ikke noe som kommer før den gjensidige anerkjennelsen. Kun uavhengige individer kan anerkjenne hverandre. Når de så anerkjenner hverandre, så har det oppstått en ny ”avhengighet” som har gjennomgått en dialektisk prosess. Denne gjensidige avhengigheten som oppstår etter at dialektikken har virket og den gjensidige anerkjennelsen er en realitet er vesensforskjellig fra en avhengighet som er basert på en maktrelasjon der partene ikke er likeverdige. Partene ser og anerkjenner hverandre. De forstår at deres subjektive frihet er knyttet til andres frihet.

⁹³ Se blant annet Ph d R § 190 og § 191.

⁹⁴ ”Das Arbeiten des Einzelnen wird durch die Teilung *einfacher* und hierdurch die Geschicklichkeit in seiner abstrakten Arbeit sowie die Menge seiner Produktion größer.” (Ph d R, § 198)

⁹⁵ Charles-Louis Montesquieu (1689-1755) var en tenker som inspirerte Hegel. Han hadde et liknende syn på handel, men advarte som Hegel også mot at den kunne få dårlige virkninger om den ikke bevarte ånden: ”handelens ånd bringer med seg en ånd preget av sparsomelighet, økonomi, moderasjon, arbeid, visdom, ro og regularitet. Så lenge den ånd består, vil den rikdom handelen har skapt, ikke ha dårlige virkninger.” her sitert etter Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 25.

⁹⁶ ”Der *Mensch* gilt so, weil er *Mensch* ist, nicht weil er Jude, Katholik, Protestant, Deutscher, Italiener usf. ist – dies Bewußtsein, dem der *Gedanke* gilt, ist von unendlicher Wichtigkeit – nur dann mangelhaft, wenn es etwa als *Kosmopolitismus* sich dazu fixiert, dem konkreten Staatsleben gegenüberzustehen.” (Ph d R, § 209a)

Den subjektive egennytte av å spesialisere sin produksjon bidrar til å tilfredsstille andres behov samtidig som det tilfredsstiller egne behov. Ølbryggeren og bakeren maksimerer sine interesser som hos Adam Smith, men de er ikke like blendet av sine individuelle behov for tilfredsstillelse. I en dialektisk bevegelse ser og anerkjenner de at begge ved å effektivisere egen produksjon også bidrar til andres ve og vel – det allmenne vel:

In dieser Abhängigkeit und Gegenseitigkeit der Arbeit und der Befriedigung der Bedürfnisse schlägt die *subjektive Selbstsucht* in den *Beitrag zur Befriedigung der Bedürfnisse aller Andern* um – in die Vermittelung des Besondern durch das Allgemeine als dialektische Bewegung (Ph d R § 199).

Det positive synet på økonomisk samkvem (handel) inneholder likevel en skepsis til en løsrivelse av den økonomiske sfære. Liberale økonomer argumenterer ofte for at staten ved hjelp av skatteinnkrevning må brødfø de svakeste som ”faller utenfor” i en fri økonomi. En slik måte å se på økonomien kan kalles liberal med innslag av noe sosialt – streng, men ikke umenneskelig. Denne inneholder likevel et moment av løsrivelse av den økonomiske sfæren. De økonomiske aktører har i seg selv ikke noe ansvar i forhold til dem som mottar sosialstønad og lignende fra staten. De økonomiske aktørene ivaretar dette ansvar gjennom den politiske sfære (stemme- og skatteseddelen), men ansvaret er løsrevet fra den økonomiske sfæren. I den økonomiske sfæren har en kun ansvar for seg selv og maksimering av egeninteressen.

Hegels syn på de fattige og dem som faller utenfor er vanskelig å gripe med enkle ord. Fattigdom er et vesentlig problem i det moderne samfunn: ”wie der Armut abzuhelpen sei, ist eine vorzüglich die modernen Gesellschaften bewegende und quälende.” (Ph d R § 244z) Fattigdomsproblemer kan oppstå på grunn av skjevhet i maktforholdet mellom arbeid og kapital.⁹⁷ Videre minskes hensyn til jevn fordeling av goder hvis hensynet til egen vinning blir for høy. Dette forhindrer som kjent et nødvendig grunnlag for gjensidig anerkjennelse. Hegel kan virke tvetydig i sitt syn på hvor ansvaret for verdig og rettmessig hjelp av de fattige ligger. For å forstå Hegels poenger når det gjelder de fattige må en huske at Hegel ikke var en rigid tenker. Han gir verken staten, det borgerlige samfunn eller særegne individer et for dominerende ansvar for de fattige. Ordninger må tilpasses tilstanden i samfunnet. Hovedfokuset ligger likevel på det borgerlige samfunn. Her kommer solidariteten frem på sitt rettmessige vis. I det borgerlige samfunn (korporasjonen) ser et individ sine behov i sammenheng med andres behov – her finnes den sanne anerkjennelse:

⁹⁷ Ph d R § 243

In der Korporation verliert die Hülfe, welche die Armut empfängt, ihr Zufälliges sowie ihr mit Unrecht Demütigendes und der Reichtum in seiner Pflicht gegen seine Genossenschaft den Hochmut und den Neid, den er, und zwar jenen in seinem Besitzer, diesen in den Anderen erregen kann – die Rechtschaffenheit erhält ihre wahrhafte Anerkennung und Ehre (Ph d R § 253a).

Fattigdomsproblemet er vanskelig å løse på et rettmessig vis. Statlige forordninger kan virke ydmykende på selvrespekten, samtidig som det borgerlige samfunns forordninger kan være usikre og få en tilfeldig karakter.⁹⁸ Det sentrale poenget er likevel at den gjensidige anerkjennelsesstruktur har sitt grunnlag i det borgerlige samfunn og at det er først og fremst her individet finner sin plass. På grunn av den frie økonomiens tilfeldige utslag må likevel staten sikre tilgang på grunnleggende goder. Varer og tjenester som er av allmenn interesse skapes av den enkeltes virksomhet, men garantien for denne krever offentlige styring.⁹⁹ Denne offentlige garantien for tilgang på goder fraskriver likevel ikke den enkeltes ansvar for sin egen og andres velferd.

Å løsrive den økonomiske sfæren helt fra den politiske og den sosiale sfære kan virke karikert og få seriøse filosofer og økonomer har gjort eller gjør i grunnen dette. En slik karikert *laissez-faire* økonomisk tankekonstruksjon kan likevel hjelpe oss til å klargjøre en del poenger og få frem sentrale forhold i økonomisk samkvem. Ideen om ”den usynlige hånd”, forholdet mellom tilbud og etterspørsel – ute i markedet – kan likevel sees på som en løsrevet sfære.¹⁰⁰ Likevel blir det noe helt annet å si at den enkelte aktør som opptrer på dette markedet er løsrevet fra sosiale bånd.

Det er ved å koble individuelle aktører til en økonomisk logikk som kun er nyttemaksimerende en står i fare for at også enkeltindividet blir løsrevet fra sin sosiale kontekst. Det blir ikke bare markedet ”der ute” med sine opp- og nedkonjunkturer som er løsrevet fra sosial eller politisk innflytelse, individet selv blir også overlatt til sin egen autonomi. Denne form for individuell løsrivelse er Hegel sterkt kritisk til. En slik løsrivelse har ikke noe med virkelig individuell frihet å gjøre.

Handelsrelasjonen er ikke løsrevet fra noe sosialt. Det blir galt å se på to individer som handler med hverandre som isolerte individer som hver for seg maksimerer sine interesser. På

⁹⁸ Ph d R § 242 og a

⁹⁹ Ph d R § 235

¹⁰⁰ Michel Foucault viser i noen av sine siste skrifter hvordan et løsrevet marked virker. Markedssfæren blir en sfære utenfor subjektiv kontroll. Usynligheten blir en grunnleggende egenskap ved markedet. Utaker, ”Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme”, 13.

den andre siden blir det unyansert og kun å fordømme forfølgelse av egeninteressen. Det interessante er hva slags forfølgelse av egeninteressen som er illegitim.

Handel innebærer også konkurranse. Handelen foregår på et marked hvor aktører konkurrerer om å tilby de beste og billigste produktene. Når tilbydere forsøker å tilby de billigste produktene, så forfølger de sin egeninteresse. En slik forfølgelse av egeninteressen kan etter Hegels mening holdes som legitim, men er ikke avsondret et moralsk grunnlag. Jeg vil tolke Hegels syn på hva som er moralsk holdbart ved konkurranse og forfølgelse av egeninteressen som noe som må være innenfor en anerkjennelsesstruktur. Denne anerkjennelsesstrukturen er hva konkurranse og handel må ta opp i seg og gjøre til sin begrensning. Handelsrelasjoner mellom produsenter av for eksempel klær i Kina og kjøper i Norge kan kritiseres for å mangle en slik anerkjennelsesstruktur. Det er problematisk å hevde at den enkelte arbeider *uavhengig* har anerkjent sin handelspartner. Det er å underslå betydningen av makt i økonomiske relasjoner. De krav til frihet og makt over egen virksomhet næringsliv stiller til politikken kan bare holdes for legitim, hvis de samtidig viser at *med frihet følger det en plikt* til å ikke misbruke den makt frihet gir.

Som nevnt ovenfor under kapittel (1.2) vil økonomisk samkvem som ikke holdes innenfor en anerkjennelsesstruktur ha negative konsekvenser på et indre og et ytre plan. Det indre planet er det moralsk korruperende. Det ytre er plan er knyttet til akkumulasjonsproblemet i kapitalismen. Disse to størrelsene tolker jeg ikke som ekskluderende eller uavhengige, snarere som selvforsterkende. Eksempelvis vil det ytre ønske om stadig lengre flyreiser virke korruperende på den indre moralske holdning til hvilke grenser man for eksempel setter for seg selv i møte med andre. Dette kan komme til uttrykk i for eksempel lønnsforhandlinger. Arbeidsgivere kan bevilge seg selv store lederlønninger istedenfor å fordele overskuddet jevnere på alle ansatte. Ledere kan i slike tilfeller fremstå som dårlige forbilder på arbeidsplassen. Dette kan ha en smitteeffekt. Fast ansatte kan på sin side være mer opptatt av å ha råd til lang feriereise, enn å gå med på moderasjon i lønnsoppgjøret for å unngå permitteringer. Fremhevelsen av slik ensidig individualisme undergraver solidaritetsfølelsen.

4.4 Liberalisering og særinteresser

Konkurranse og anerkjennelse kan virke som gjensidig utelukkende. Konkurranse kan likevel sees på innenfor en anerkjennelsesstruktur. Personene i et marked godtar da at de tar del i en konkurranse innenfor visse rammer. En aksepterer at noen vinner og noen taper i konkurransen.¹⁰¹ I en slik konkurransestruktur er anerkjennelse et knapt gode. Noen vinner anbudet, andre taper.

I et større perspektiv vil jeg likevel ikke tolke konkurransen som et rent nullsumspill. Å se på konkurranse som et nullsumspill er å låse fast konkurransesituasjonen i tid og rom. Uten subsidier hadde for eksempel ikke tomatbønder i Norge fått anerkjent sine tomater som konkurransedyktige i møtet med tomater produsert i varmere strøk. Sydens bønder hadde vunnet over de norske. Over tid kan likevel den norske bonden vri sin produksjon over til noe som det er naturlig for ham å produsere og slik sett oppnå anerkjennelse. Bonden kunne faktisk fått en mer rettmessig anerkjennelse, fordi han da ville selge sine varer innenfor en anerkjennelsesstruktur mer preget av gjensidighet og likeverdighet. Konkurransen fungerer da som et hjelpemiddel til å fremme en mer effektiv ressursallokering. Å ta i bruk komparative fortrinn og effektivisere produksjon er noe som kan komme samfunnet som helhet til gode – ikke bare tenkt innenfor en stat, men også globalt sett. Økt konkurranse og liberalisering av internasjonal handel har ulike virkninger. Jeg vil i det følgende se litt nærmere på tre virkninger.

(1) For det første fører en økt liberalisering og dermed konkurransepress til økte krav til omstilling. Den tomatproduserende bonden i Norge må for eksempel legge ned, da importerte tomater konkurrerer ham ut. Omstilling er noe som kan være ubehagelig. Det innebærer menneskelig konsekvenser en ikke bare kan sette til side på grunn av at målet på et godt samfunn er fullkommen konkurranse og effektiv ressursutnytting. Det finnes andre mål en økonomisk effektivitet. Likevel har etter min mening ikke alltid kritikere av ”nyliberalismen” og ”effektivitetskrav” nødvendigvis mer vitale interesser enn den enkelte børsspekulant. Kritikk av ”nyliberalisme” og ”effektivitetskrav” kan også brukes som et skalkeskjul for å ivareta privilegier. Det er kanskje blitt tradisjon å produsere tomater i Norge. I Rogaland arrangeres det til og med årlig tomatfestival på Finnøy. Innbyggerne på Finnøy har selvsagt

¹⁰¹ Karl Henrik Aanesen. *Konkurranse i lys av moralitet og Sittlichkeit*. Hovedoppgave i filosofi. Oslo 2004

rett til å kjempe for sin tomatproduksjon, men dette er en ensidig (kapitalistisk) særinteresse som ikke gagnar samfunnet som helhet.¹⁰² Kapitalismekritikk har et alvorlig problem hvis kapitalistene selv setter premissene for kritikken. Da risikerer man at de kan legitimere subsidier og tollmurer til fordel for seg selv, med å appellere til at økonomisk effektivitet ikke er det eneste målet på et godt samfunn. De kan også undergrave legitimiteten til styring av markedet, og således bane vei for en uregulert kapitalisme.

(2) For det andre har økt handel en kostnad ingen av handelspartnerne nødvendigvis trenger å betale for. I moderne samfunnsøkonomi kalles dette for eksternaliteter. Et av de største problemene med økt handel er for eksempel utslippene i forbindelse med transport. Transporten har en miljøkostnad ingen fullt ut betaler for. Luften og havet er et kollektivt gode ingen har (juridisk) eierskap til. Luften og havet er likevel ikke bare et rent kollektivt gode. Det enkelte individs behov for ren luft og rent vann er et eksempel på Hegels harmoniserende forhold mellom subjektive og allmenne (kollektive) interesser. Likevel ser det ut som at denne sammenhengen ikke fanges opp i kapitalismen. Kapitalismen fanger kun opp den subjektive interessen i handelen. Den er også lettere å definere et individuelt eierskap i forhold til det subjektive ved handelen. De allmenne interessene – som er *både* særegne og allmenne – for eksempel lufta, havet eller rent vann er det vanskeligere å definere eierskapet til. Dette viser hvordan handel og kapitalisme som er ensidig knyttet opp til det subjektive ikke klarer å fange opp allmenne interesser.

Dette henger også sammen med allmenningens tragedie. Det kan være enkeltindividers interesser å høste ut mer fra naturen, men i sum vil veksten i uttaket av for eksempel fisk true bestanden, som igjen truer den enkelte fiskers interesser. Dette viser hvor knyttet forholdet mellom særegne og allmenne interesser er. De utelukker ikke hverandre, men særegenheten realiseres dialektisk gjennom å se og ta inn over seg allmennheten det er en del av. En dialektikk som ikke har fått virke slår ut i en destruktiv dialektikk. Der den nødvendige allmennheten ikke anerkjennes blir individet offer for sin egen ensidighet. Mer generelt – på makronivå – kan disharmonien mellom subjektive og allmenne interesser beskrives som konflikten mellom økonomisk vekst og bærekraftig utvikling.

¹⁰² Jon Hille har konkludert med dette i en rapport for organisasjonen "Fremtiden i våre Hender" se fotnote 82, s 50 i oppgaven.

(3) For det tredje har appellering til endring av produksjon i konkurransens navn også fått en uheldig slagside i forholdet mellom kapital og arbeid. (Dette henger sammen med punkt 1 om kravet til omstilling.) Arbeidskraften har naturligvis problemer med å omstille seg i kapitalens tempo. Dette er noe som blant annet opptar Richard Sennett¹⁰³ og Zygmunt Bauman. Kapitalen flyter raskt – arbeidskraft flyter av naturlige årsaker tregere. Bauman sier: ”Den tunge moderniteten holdt kapitalen og arbeiderne i et jernbur som ingen av dem kunne unnslippe. Den lette moderniteten slapp den ene parten ut av buret.”¹⁰⁴

Det økonomiske har i følge Bauman løsrevet seg fra det sosiale. Kapital flytter dit arbeidskraften er billigst og konkurransen brutaliserer arbeidsmarkedet. Sennett og Baumans kritikk av skillet mellom arbeid og kapital gir en innsiktsfull diagnose av problemer med et liberalt arbeidsmarked. Kritikere av maktforskyvningen mellom arbeid og kapital som følge av globaliseringen må etter min mening likevel unngå å bli forledet inn i en kapitalistisk logikk de egentlig søkte å avsløre som falsk. Arbeidskraft, særlig i Norge, har innenfor enkelte sektorer oppnådd et så høyt nivå på sine lønninger at de er blitt privilegerte. Derfor kan man i enkelte tilfeller med rette si at arbeidstakerorganisasjoner ikke lenger alltid er radikale – de er også blitt konservative. De maksimerer sine interesser på en ikke svært ulik måte den tradisjonelle kapitalist. Dette blir særlig tydelig når man diskuterer forholdet mellom arbeidskraft og kapital på et internasjonalt nivå.

I vakuumet som har oppstått mellom innbyggerne i vårt materialistiske og individualistiske samfunn ser man stadig flere profittjegere skjule sine profittmål bak at de vil ivareta for eksempel fellesskap, miljø og trygge arbeidsplasser. Et for skarpt skille mellom arbeid og kapital bidrar til å tildekke viktige nyanser i hvordan kapitalistisk profittmaksimering fungerer.

En fri kapitalisme drives frem av ønske om profitt. Profittbehov driver frem veksten i økonomien. Om kapitalen i den lette moderniteten er sluppet ut av jernburet betyr ikke det at den forholder seg likegyldig til det sosiale felt. Om staten ønsker å hjelpe kapitalen i solidaritetens navn sier ikke kapitalen nei takk. Slik sett kan globaliseringskritikere bli nyttige idioter for kapitalen. Ingen bonde eller kapitalist ville investert i tomatproduksjon i Norge

¹⁰³ Sennett beskriver hvordan kapital på jakt etter kortsiktig profitt løsriver seg fra et gjensidig forpliktende forhold til arbeidskraften. Richard Sennet, *Det Fleksible mennesket* (Oslo, Fakkbokforlaget, 2001)

¹⁰⁴ Zygmunt Bauman, *Flytende modernitet*, (Oslo, Vidaforlaget, 2001), 141.

uten subsidier i form av billig kraft osv. Den løsrevne økonomiens logikk spiser seg inn på det sosiale felt – ikke bare i form av New Public Management og bedriftsøkonomiske modeller som tres over institusjoner man tradisjonelt har holdt unna bedriftsøkonomiske kriterier. Statoil krever ikke at fylkeskommunen i Nordland må kutte i sine budsjetter og at sykehusene der privatiseres. Oljeleting i Nord-Norge skal redde miljø og arbeidsplasser. På den måten gjør kapitalen honnørord som miljøvern og trygge arbeidsplasser til sine egne. En fremmer visstnok lokalmiljø og arbeidsplasser i distriktet når en subsidierer tomatproduksjon i Norge. Det har ikke bare lyktes kapitalen å innføre strenge bedriftsøkonomiske modeller i stadig nye sektorer, den lykkes også å få et sugerør ned i statskassen samt politisk innflytelse, med å fremheve seg som samfunnets velgjørere i en globalisert tidsalder.

Næringsnøytralitet og fullkommen konkurranse er ikke nødvendigvis en kapitalists ønske. I perfekte markeder er prisen lik grensekostnaden og profitten lik null for sist produserte enhet. Statlig innblanding i form av subsidier eller gunstige skattesatser kan derfor være av interesse for den enkelte bedrift om det begunstiger den selv og ikke andre, men dette fremmer ikke nødvendigvis det allmenne vel. En ser blant annet i norsk debatt at kapital kan skyve hensynet til arbeidsplasser foran seg når politikere skal sette rammer for kapitalen.¹⁰⁵ En kan også diskutere hvorvidt arbeidstakerorganisasjonen LO består av medlemmer som blir utsatt for kapitalens harde og umenneskelig krav eller om den også opptrer som en aktør som vil hindre utvikling for å verne om sine særegne interesser.¹⁰⁶ Liberalisering av handel og konkurranse kan ha positive effekter, men det kan også bringe galt av sted hvis det kun er de rent subjektive interessene som får dominere utviklingen av kapitalismen.

Jeg har i det tre ovenfor nevnte punktene kommet med eksempler på problemer med en kapitalisme som er sterk knyttet opp i individuelle interesser og i beste fall løst knyttet til allmenne interesser. Økonomien er for sterkt knyttet opp i det rent subjektive og i den grad allmenninteresser ivaretas er det forvaltet av ytre statlige institusjoner som sentralbanken og

¹⁰⁵ Arne Johan Vetlesen kritiserer tidligere statsråd Manuela Ramin-Osmundsen for ikke å ha endret reglene for ”Nei takk til reklame” på postkasser. På bakgrunn av en landsdekkende underskriftskampanje og miljøhensyn var det grunnlag for å snu bevisbyrden slik at man selv måtte klistre en ”ja takk til reklame” lapp på postkassen. Vetlesen skriver at retten til å oppfordre konsumenter til forbruk gjennom reklame overskygger andre verdier. Dette har nok Vetlesen langt på vei rett i. Det interessante i dette tilfellet var at nettopp hensynet til arbeidsplasser ble skjøvet frem som et viktig argument mot å innføre en ny regel. Arne Johan Vetlesen, ”Innledning” i A.J. Vetlesen (red.), *Nytt klima. Miljøkrisen i samfunnskritisk lys* (Oslo, Gyldendal, 2008), 12-13.

¹⁰⁶ Det finnes selvsagt gode argumenter for at maktforholdet mellom arbeid og kapital er forrykket i vår globaliserte verden, men det bør etter min mening ikke gjøre oss blinde for at arbeidstakere også kan virke profittmaksimerende og derfor i realiteten ønsker å løsrive seg fra andre hensyn. Ideologiske strømninger som fremhever selvrealisering, egeninteresse og fri økonomi påvirker også arbeidstakeres tilbøyeligheter.

finansdepartementet. Premissene til disse institusjonene er langt på vei å sikre det ensidige individets ønske om økonomisk vekst. Det er – slik jeg tolker det – ikke bare et marked adskilt fra subjektet som ovenfra og ned fremmer individets ønske om forbruksvekst. Individet forventer vekst, og bygd på denne antakelsen genereres det en markedsforventning om vekst som igjen påvirker individets preferanser. Slik blir veksttanken en gjennomgripende idé som hindrer utvikling av andre alternativer for menneskelig handling.

Forholdet mellom særegne interesser og allmenne interesser havner i en disharmoni når *homo economicus* slippes løs støttet av liberal ideologi. Konkurransen er et virkemiddel for å drive frem den mest effektive produksjonen for vår behovstilfredsstillelse. Konkurransen og arbeidsdeling vil, hvis den får virke, produsere flere varer med samlet mindre innsats. Dette var også en av Adam Smiths sentrale poenger. Forfølgelsen av egeninteressen i konkurranse med andre vil i sum fremme det beste for samfunnet. Det allmenne vel eller samfunnets beste må ikke være intensjonen til aktørene på markedet i følge Smith. Dette poenget til Smith er det en tendens til å trekke for langt. Smiths poeng er, snarere enn at egeninteressen er et gode i seg selv, ganske enkelt at forfølgelse av egeninteressen fremmer en mer *effektiv produksjon*.

En skjev tolkning av Smith som fokuserer for sterkt på egeninteressen preger dagens kapitalisme. Det allmenne vel i forhold til våre behov fremmes best ved at hver enkelt aktør maksimerer sine egne interesser. Den isoleringen økonomisk virksomhet får fra fellesskapsinteresser, særlig etter Smith, er grunnleggende sett kapitalismens største problem og det som gjør den illegitim snarere enn legitim. Isoleringen av markedssfæren med sine nyttemaksimerende tilhengere bringer kapitalismen bort fra muligheten til å inneha et moralsk grunnfeste. Det er etter min mening å karikere Adam Smith, når det påstås at han ikke ser problemet med at forfølgelse av egeninteressen i markedssfæren kan virke korrupperende på moralen, som igjen kunne skape problemer i markedet. Det er likevel større grad av helhetsfokus hos Hegel – noe som preger hele Hegels filosofi da han er en systemfilosof.

4.5 Hegel versus Smith

Hegels poeng og forskjell fra Adam Smith er at særegne og allmenne interesser ikke kan skilles fra hverandre. Ved å skille den enkeltes subjektive interesser fra det allmenne slippes krefter løs som ikke kan ende opp i det beste for allmennheten. Ved å koble subjektiv frihet

fra samfunnet undergraves tilliten og moralen som ikke bare samfunnets sosiale relasjoner er avhengige av, men også de økonomiske relasjoner. Et system bygget på individers maksimering av egeninteressen setter de naturlige drifter og begjæret som mål for individet. Dannelse, hensynet til medmennesker og interesse for fellesskap settes til side. De naturlige drifter kan ikke i samme grad kritiseres for å være udannede, da naturlige behov ikke i samme grad er en trussel mot det dannede:

Die Richtung des gesellschaftlichen Zustandes auf die unbestimmte Vervielfältigung und Spezifizierung der Bedürfnisse, Mittel und Genüsse, welche, so wie der Unterschied zwischen natürlichen und ungebildeten Bedürfnissen, keine Grenzen hat (Ph d R §195).

Hegel skilte mellom naturlige og dannede behov. De ensidige og naturlige behov må overskride seg selv i en dialektisk bevegelse og få seg et tilvære (dasein) der særegenheten harmoniserer med det allmenne. Slik kan egeninteressen fungere i en større helhet. Forfølgelsen av egeninteressen for å dekke egne behov er legitim når den har øye for det allmennes ved og vel. Forfølgelse av egeninteressen settes ikke opp som en motsetning til det allmennes ved og vel. Adam Smith kritiserte også et syn som totalt avviste forfølgelsen av egeninteressen. En kjøpmanns ønske om å tjene på en investering må skilles fra en simpel tyvs ønske om å tilrane seg andres eiendom.¹⁰⁷ Hit følger Hegel Smith, men han mener at kjøpmannens rosverdige forfølgelse av egeninteressen ikke holdes i hevd hvis kjøpmannen kun er bevisst sin egennytte og ikke samfunnsnytt. Kjøpmannen må ikke bare holde seg innenfor lov og orden i en isolert sfære der han maksimerer sine interesser på rederlig vis. I et slikt tilfelle har ikke kjøpmannen tatt opp i seg allmenne mål og fullt ut forstått at han er en del av en større helhet. Forfølgelse av egeninteressen må også holdes innenfor moralsk forsvarlige rammer. Individet må selv ha en forståelse for og interesse av at dets handlinger er rettferdige. Denne ideen hos Hegel viser hans aristoteliske røtter.

I *Philosophie des Rechts* andre del som omhandler moral kommer blant annet disse aristoteliske poengene klart til uttrykk. Det moralsk riktige, det gode eller rette kan verken isoleres i en abstrakt og objektiv overbygning eller i det rent subjektive. Subjektet må være seg selv bevisst handlingers allmenne kvalitet:

Das Recht der Absicht ist, daß die *allgemeine* Qualität der Handlung nicht nur *an sich* sei, sondern von dem Handelnden *gewußt* werde, somit schon in seinem subjektiven Willen gelegen habe; so wie umgekehrt, das Recht der *Objektivität* der Handlung, wie es genannt werden kann, ist, sich vom Subjekt als *Denkendem* als gewußt und gewollt zu behaupten (Ph d R §120).

¹⁰⁷Montag, "Nekroøkonomi, Adam Smith og døden i det universelle liv.", 136.

Individet må selv se sin plass i samfunnet og virkeliggjøre sitt potensial i et fellesskap med andre. Moral kan ikke sikres ved at den privatiseres og/eller sikres gjennom ytre autoritet. En økonomisk modell som skiller den økonomiske sfæren ut i fra den sosiale får ikke med seg de prosesser som skaper og ivaretar moralen inn i modellen. Kombinasjon av ytre stat som garantist for lov og orden, og det frislupne markedet er utilstrekkelige da subjektivt ansvar for å holde seg på rett side av loven og/eller ivareta sine medmennesker ikke blir en immanent del av et individs vilje.

La oss se litt nærmere på hvordan moderne næringsliv ofte ser ut til å fungere. Lovlydighet er snarere noe man skremmes til eller kalkulerer med fremfor noe en har en selvstendig overbevisning om. Ansvar for samfunnet vi er en del av holdes utenfor den subjektive vilje – maksimering av egeninteressen blir sett på subjektets fremste egenskap. Markedets usynlige hånd bringer så det hele sammen til den best mulige sum rammet inn av statlig kontroll ved lov og orden. Utviklingen av økonomisk teori etter Adam Smith ser ut til å avfeie Smiths bekymring for moralsk korrupperende tendenser hos en løsrevet økonomi. Disse moralske bekymringer blir stemplet som normative og ikke-rasjonelle. Slik sett får ikke økonomien en hegeliensk retning, den blir en pervertert utgave av Smiths teori.

Den aristoteliske gylne middelvei, Hegels begrep om *Sittlichkeit* eller Durkheims begrep om det førkontraktuelle, er alle begreper som inneholder noe normativ. De kjennetegnes med at de ikke er rent aritmetiske og rasjonelle begreper. Å henvise det normative og moralske til en sfære utenfor markedet fordi det kan virke spekulativt, vagt eller ikke-rasjonelt er likevel ikke uproblematisk. Aktøren på markedet reduseres til et rent rasjonalistisk individ eller med andre ord *homo economicus*. I sin avisning av individets sosiale forankring i rasjonalitetens og anti-utopiens navn ser en ut til å lage en ny utopi, nemlig at markedes moralske grunnlag skal holdes ved like uten at subjektet som opptrer på markedet har en *egen* moralsk karakter.

På den annen side har mer edrue tilhengere av å slippe markedskreftene løs argumentert for en sfæreoppdeling der for eksempel politikk, kirke og sivilsamfunn gjennom institusjoner må fremme og ivareta det moralske for å bøte på skadene ved det moralsk korrupperende markedet. Habermas poengterer likevel problemet med slik sfæreoppdeling når han viser hvordan en økonomisk basert formålsrasjonalitet i systemverden koloniserer livsverden og dens sivile (moralske) struktur. Livsverden er ikke tilstrekkelig robust i møte med

systemverdens formålsrasjonalitet. Francis Sejersted tydeliggjør problemet med slik sfæreoppdeling når han kritiserer tanker om å isolere skolen fra reklame og næringsliv.¹⁰⁸ Han mener at slik isolering snarere passiviserer elevenes evne til å holde moralen i hevd i møte med markedet. Sejersteds eksempel kan åpenbart kritiseres for å være naivt. Reklame i skolen kan ha en betydelig påvirkningskraft. Det kan i et hegeliensk perspektiv påvirke skoleelever til å søke anerkjennelse gjennom forbruk istedenfor sosialt gjennom gjensidig anerkjennelse.

Sejersted kunne brukt et bedre eksempel en skole og barn, men hans poeng gir mening hvis man nyanserer synet på økonomisk virksomhet. Dersom økonomisk virksomhet reduseres til et nødvendig onde, så er reklame i skolen klart negativt. Dette har likevel et passivt element som bygger opp under en idé om at økonomisk virksomhet *i seg selv* innehar noe moralsk betenkelig som likevel aksepteres, da det i sum fremmer fellesskapets beste. Hvis en slik idé får rotfeste så har man akseptert at en differensiering av moralen. Moralens blir da overlatt til sfærer som ligger utenfor markedet. Jeg vil hevde at markedssfæren, særlig i vår samtid, er blitt så dominerende at den ikke kan isoleres. Det moralske må også være et fundament i markedet. Aksepten av sfæreoppdelingen er kanskje nettopp noe av det som har gjort kapitalismen så problematisk. En sfæreoppdeling der en skiller ut den økonomiske sfæren tjener bare den rent kapitalistiske ideologi. Den abstrakte løsrevne økonomien tømmes for sitt sosiale og politiske innhold.¹⁰⁹

4.6 Moral og handel

Et sentralt punkt i min tolkning av Hegels syn på kapitalisme er at det moralske ikke kan være adskilt fra økonomien. Det økonomiske kan ikke reduseres til et deskriptivt felt som er avsondret den normative og ”vitenskaplige” moralsfæren.¹¹⁰ Økonomisk virksomhet utgjør betydelig makt i samfunnet og kan derfor ikke legitimt undra seg ansvar. Det er derfor svært problematisk å fremheve det ensidig nyttemaksimerende individet som grunnlaget for

¹⁰⁸Sejersted, *Demokratisk kapitalisme revidert utvalg*, 42.

¹⁰⁹Ellen Meiksins Wood, ”Skillet mellom det ’økonomiske’ og det ’politiske’ i kapitalismen.” i *Agora* 20 (2002), nr ¾, 264.

¹¹⁰Francis Sejersted kritiserer positivismens innflytelse: ”En del av forklaringen synes å ligge i utviklingen av samfunnsvitenskapene under innflytelsen av positivismen. De gamle ’moralske vitenskaper’ ble ’vitenskapliggjort’, og distansert fra etikken. Det gjaldt ikke minst den nyklassiske økonomiske teori.” Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 17.

økonomisk teori. Hegel stiller seg i en mellomposisjon mellom det å se på handel som i seg selv moralsk betenkelig og handel som en ren økonomisk relasjon avsondret fra det moralske.

Å definere handel som et onde i seg selv er å isolere individene fra hverandre. Handel er ikke bare et resultat av tanken på egennytten. Det ligger også et moment av anerkjennelse i handel og det er i denne anerkjennelsesrelasjonen det moralske ivaretas, utvikles og bekrefter seg selv. Dersom anerkjennelsesmomentet utelukkes som noe utopisk og idealistisk i realismens navn, vil egeninteressen bli for dominerende i handelsrelasjonen. Fremhevingen av egennytte som drivkraft i handel fremfor anerkjennelsen er understøttet av en unyansert arv fra Adam Smith som fremelsker egeninteressen. Forfølgelsen av egeninteressen blir fremhevet som en legitim og saliggjørende verdi da den i sum gjennom "den usynlige hånd" frembringer fellesskapets beste. Denne ideen, som dominerer kapitaliske tankestrømmer, overser at handel i seg selv er noe sosialt og er betinget av et minimum av tillit.

Når den profittmaksimerende aktøren oppdager at han har undergravd tillitsbetingelsen, finnes det to alternativer: Man kan enten reversere og innrømme at man har skylt barnet (anerkjennelsesmomentet) ut med badevannet, eller man kan akselerere og øke omfanget for hvor vidt man fremhever egeninteressen. Alternativ nummer to gir seg utslag i at man forsøker å kjøpe tillit. Konkret kan dette være en reklamekampanje der siktemålet er å få et bedre omdømme. Gjennom reklamekampanjer og kommunikasjonsbyråer forsøker man å vinne tillit ved for eksempel å fremme sin høye etiske profil eller engasjement for å ta samfunnsansvar. Dette bryter med et grunnleggende syn på moral. Sejersted sier:

Moral devalueres i det øyeblikk den brukes som instrument for å oppnå noe annet. Det er visse ting her i verden man bare kan oppnå ved å ikke strebe etter det. Det er dette Jon Elster kaller 'essentially a by-product'. Tillit og legitimitet kan bare komme som biprodukt av det at man faktisk er et moralsk menneske.¹¹¹

Det moralske reduseres til noe instrumentelt og blir en del av nyttefunksjonen. Selve profittmaksimeringslogikken blir ikke påvirket. Det moralske *i seg selv* forblir i en adskilt sfære.

Det er snarere *hvordan* man opptrer når man driver med handel som er det sentrale i et hegeliensk perspektiv. Man må kategorisk preges av et moralsk sinnelag (*Sittlichkeit*) enten

¹¹¹ Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 40. Sejersted sier i en interessant fotnote til sitatet: "Eller kanskje vi bare må si 'bør' bare komme som resultat av at man faktisk er moralsk? Konsul Bernick nød tillit og respekt til tross for at han var skurkaktig. Det kan dog se ut som Ibsen mente det ikke kunne holde i lengden."

man forholder seg til familie, marked eller stat. I følge Hegel har ikke et dannet menneske differensierte morallover for sine handlinger. ”aber der gebildete, innerlich werdende Mensch will, daß er selbst in Allem sei, was er tut. (Ph d R § 107z) Moralen må bli med inn i markedet og det må styres etter etiske retningslinjer. Det etiske må være immanent i økonomiske termer og handlinger. Skjer det motsatte vil det økonomiske bli immanent i etiske termer og moralske handlinger.

I senere tid har man sett en tendens til at deler av handelen løsrives fra realøkonomien. I en liberalisert finanssektor er det mulig å tjene store pengebeløp på kort tid. Kapitalen er ikke på samme måte bundet opp i tid og sted. Enkelte aktører i finansnæringen trenger ikke nødvendigvis ta like store hensyn til sitt omdømme som før. Omsorgen for fremtidig tillit kan få mindre betydning når en kan tjene store beløp på kort tid og bli økonomisk uavhengig. Den økonomiske gevinsten er så høy at tapt omdømme ikke ses på som en skadelig effekt. Høye bonusordninger og store fallskjermer kan ytterligere forsterke denne effekten.

4.7 Det kapitalistiske systemet som et utilstrekkelig system

Hvordan det økonomiske løsrives fra et etisk fundament kan også beskrives i et maktperspektiv. I den såkalte ”Terrasaken”¹¹² ble det argumentert for at Staten ikke burde hjelpe kommunene som hadde tapt penger på dårlige investeringer. Hvis staten skulle hjelpe kommunene kunne dette bidra til å sette forholdet mellom risiko og ansvar ut av balanse. Kommuner og andre ville ikke få insentiver til å ta ansvar i fremtidige investeringer som alltid innehar en viss risiko. Dette forholdet mellom risiko og ansvar får likevel, slik jeg ser det, en for abstrakt karakter. Staten (eller i nyere tid overnasjonale nivåer som for eksempel den europeiske sentralbanken) har store problemer med å opptre konsekvent i møte med ulike finanskriser.

Den abstrakte ideen om å la markedet ordne opp blir utilstrekkelig, da man i virkeligheten ser et betydelig maktpress på at staten skal gripe inn. Den abstrakte ideen om ikke å gripe inn blir

¹¹² ”Terrasaken” oppstod i Norge våren 2008. En del kommunestyre i Norge hadde lånt penger til relativt lav rente eller brukt egenkapital for å investere på børs. Det innehar en viss risiko og legge vinn på det å tjene penger på børs. Kommune tapte relativt store beløp og det oppstod en debatt om hvor ansvaret lå: hos kommunene selv, staten eller investeringsrådgiverne?

utsatt for mer press jo større tapet er. Man kan med andre ord ha større forhåpninger til at staten bidrar til å dekke økonomiske tap hvis de er av en viss størrelsesorden. Da vil nemlig det å ikke bruke statlig økonomisk makt ha for store ringvirkninger. Hvis staten ikke hadde grepet inn ovenfor Terrakommunene hadde det hatt relativt få konsekvenser i forhold til hva konsekvensene kunne blitt dersom staten eksempelvis ikke hadde grepet inn under bankkrisen omkring 1990 eller denne høstens finanskrisen. Naive kommunepolitikere som har tapt millioner står med andre ord svakere enn banksjefer som sløser med milliarder.

Det at finans- og kredittmarkeder kolliderer med jevne mellomrom er – slik jeg ser det - et eksempel på hvordan de ikke er tilstrekkelig selvregulerende. Markedet er etter mitt syn ingen naturlov som fungerer best autonomt og ved en politikk som sier ”*Laissez-faire*.” En liberalistisk-økonomisk innvending, en *laissez-faire*-tilnærming, vil være at over tid vil markedet regulere seg selv, men statlig innblanding skaper disharmoni i forholdet mellom risiko og ansvar. En slik innvending er av ren teoretisk art. På dette punktet viser teorier om en ”laissez-faire” økonomi at den er en slags teoretisk idealkonstruksjon. Likevel kan denne idealkonstruksjonen bidra til å vise dilemmaet og signaleffekten ved statlig innblanding.

Jeg vil argumentere for at en markedsøkonomisk modell bygget på fri flyt og sterk stat som skal sikre lov og orden kommer til kort, da en ikke kommer utenom at markedsøkonomien er betinget av at mennesker på selvstendig grunnlag føler seg ansvarlig i forhold til seg selv og sine omgivelser. Denne betingelsen er ikke et utopisk ideal som ikke har noe med menneskets tilbøyeligheter og egenskaper å gjøre. Mennesket har både dårlige og gode tilbøyeligheter. Realister som vektlegger de egoistiske egenskapene og vil slippe økonomien løs, møter seg selv i døren på flere felt: Hvorfor skal staten hjelpe til ved milliardtap i banker, men ikke ved milliontap i kommuner? En mulighet, med sine uante konsekvenser, er selvfølgelig å la det flyte fritt i både bank- og kommunetilfellet.

Et annet problem er den umulige koblingen av en løsrevet kapitalisme og bærekraftig utvikling. Fellesskapets interesser klarer ikke omformes til politisk handling når en løsrevet kapitalisme fundert på rent individuelle interesser blir for dominerende. Michel Foucault kalte markedet et sannhetsregime for verifisering eller falsifisering av handling. En markedslogikk løsrevet fra moralsk eller politisk kontroll dømmer om ens handlinger er riktige eller gale.¹¹³

¹¹³ Utaker, ”Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme”, 13.

Slik sett blir det markedet som avgjør om man er ansvarlig eller ikke. Ansvarlighet blir her dømt ut fra et markedsmessig effektivitetskrav. Politiske tiltak må være effektive og styre *med* istedenfor *mot* markedet. I analyser av hvordan markedet fungerer viser dette ofte igjen i praksis. Det kalles markedsvidringer. Et nylig eksempel er da Østfold fylkeskommune forbød brus i den videregående skolen. Resultatet kan lett bli at elevene går over gaten på Rimi og kjøper brus der. Rimis eiere blir rikere og fylkeskommunens tiltak falsifiseres. Denne mekanismen er helt avgjørende å forstå hvis en skal gjenvinne menneskelig og politisk kontroll med markedskreftene.

Forståelsen av denne markedsmakten disiplinerer politikken i stor grad. Det interessante er at denne makten ikke bare forstås, men den aksepteres og applauderes. Helge Lund sier i et intervju med tidsskriftet *Samtiden* i vår: ”Jeg tror det ville være veldig positivt med sterkt økte avgifter og kostnader på CO₂. Det er sannsynligvis det grepet som raskest kan bidra til å løse klimaproblematikken. Men premisset må være at regelverket er internasjonalt”.¹¹⁴

Lund kan langt på vei ha rett i at slike internasjonale regler som styrer med markedet er mest effektive for å minke de totale utslippene av CO₂. Nasjonale tiltak kan lett føre til markedsvidringer. Lunds tiltak ville sannsynligvis bli verifisert som et godt tiltak. Det interessante er om Lund bruker sin forståelse av markedsmekanismene som appell til politisk handling eller om utsagnet viser en aksept av markedets suverenitet ovenfor politikken. Lund argumenterer langt på vei for at det er markedet selv som skal avgjøre om politiske tiltak er gagnbare (verifiserbare). Det er realistisk og sannsynlig at Lunds tiltak vil fungere, men det er mindre sannsynlig å tro på et internasjonalt gjennomslag for hans idé. Han går med på styring gjennom markedet på markedets egne premisser. Markedet overtar bedømmelsen av hva som virker og er ansvarlig politikk, og slik fraskriver man det enkelte subjekt, bedrift og kunde, politiker og velger, et subjektivt ansvar for utviklingen. Det enkelte subjekt ubetydeliggjøres i møte med markedets objektive realiteter.

I et maktperspektiv fungerer markedet som en dommer. All subjektiv vilje avkreves en intersubjektivitet som aggregert må være på høyde med markedets effektivitetskrav. Gasskraftmotstanderen i Norge ansvarliggjøres for at det opprettes nye kullkraftverk i

¹¹⁴ Cathrine Sandnes og Bent Sofus Tranøy, ”Tillitsmannen – intervju med Helge Lund” i *Samtiden* (2-2008), 51.

Tyskland. Hvis man er mot oljeleting utenfor Lofoten støtter man utvinning av mer forurensende kull i Kina.¹¹⁵ På den måten kan det enkelte subjekt ties i hjel.

Markedet og dets tilhengere krever internasjonale rammer og regler før de skal ta ansvar. Som Lund sier. ”Det kan ikke stilles andre krav til oss enn til de selskapene vi konkurrerer med.”¹¹⁶ Ingen vil være den første til å trå på bremsene. Det synes umulig for den enkelte å stoppe opp og stake ut en ny kurs. Kursen er allerede satt av markedet. Ideen understøttes av at enkelttiltak ikke kan ha en moralsk tyngde med ringvirkninger. Om et enkeltland øker avgiftene på for eksempel flyreiser, så mister det bare turister og konsekvensene er tapt inntjening og arbeidsledighet. Det defineres som urealistisk og utopisk å tro at andre land vil følge etter. Det enkelte subjekt har ikke noe ansvar. Det er markedslogikken adskilt fra subjektet som avgjør hva som er ansvarlig styring av markedskreftene. Markedet blir slik sett sin egen herre og slik kan markedet ha en lammende holdning i forhold til vilje til å benytte politisk handling.

Markedslogikkens makt gjør sivilt engasjement impotent. Markedslogikkens krav om vekst blir dominerende når den knyttes til en idé om at mennesket er født egoistisk og kun ønsker mer til seg selv. Denne unyanserte holdningen til kapitalisme determinerer subjektive handlingsalternativer. Den liberale idé henfaller da til det rent økonomisk-liberale og det etisk-liberale kan bli undertrykt. En liberal økonomi som er løsrevet sitt etiske fundament blir en økonomi der vekst er et mål i seg selv. Markedslogikken blir slik sett så dominerende at subjektivt ansvar for utviklingen determineres. Den etisk-liberale ideen som sier at friheten ansvarliggjør individet både i forhold til seg selv og andre, kan man spore helt tilbake til Aristoteles. Den ideen knytter sosialt ansvar til den enkelte og denne tanken har jeg også vist at er helt grunnleggende hos Hegel. En autonom markedsøkonomi gir ikke plass til det sosiale ansvaret. Den politiske høyresiden kan som sagt ha rett i at statlig profesjonsbasert velferd undergraver individets ansvar for seg selv og andre. Det man tenderer til å glemme er at et krav om *frihet fra* statlig innblanding fordrer at den etisk-liberale arv fremmes som en sentral verdi. Denne etisk-liberale dimensjonen fanges ikke opp når man overlater markedskreftene til seg selv og lar markedet definere hva som er rett og galt.¹¹⁷

¹¹⁵ Arne Johan Vetlesen, ”Nullsumlogikk og andre narrespill. Norsk oljepolitikk i klimakrisens tjeneste” i *Samtiden* (2-2008), 60.

¹¹⁶ Sandnes og Tranøy, ”Tillitsmannen – intervju med Helge Lund”, 43.

¹¹⁷ Høyresiden har gjennom fokus på sin liberalkonservative arv klart å sette søkelyset på denne mangelen med liberal økonomi. Se blant annet Isaksen (2008) og Sejersted (2002)

Det er viktig å lytte til samfunnsøkonomer som kan analysere virkninger av ulike politiske tiltak. Markedsøkonomiske realiteter brukes likevel også som maktfaktor for å pulverisere den enkeltes ansvar og mulighet for handling. Markedslogikken fører normalt til vekst og ikke nødvendigvis til bærekraftig utvikling. Kapitalismens sentrale verdi ser ut til å bli vekst, hvis den godtas som et autonomt system. Derfor kan det synes som om en autonom kapitalisme er utilstrekkelig. Den må suppleres *innenfra* med et etisk fundament. Bare slik kan kapitalismen fungere som et legitimt redskap for å fremme menneskelig velferd innenfor naturens tåleevne.

Kapitalismens markedsmechanisme blir ikke et (av flere) virkemidler man tar i bruk for å fremme *menneskelig* velferd. Adam Smith viste oss tydelig hvorfor markedsmechanismen er avhengig av kontroll for å fungere når han advarte mot kapitalistenes ønske om at markedsmechanismen ikke burde fungere etter hensikten:

Folk fra samme bransje møtes sjelden, selv ikke for festligheter og underholdning, uten at samtalen ender med en sammensvergelse mot publikum eller en avtale om å heve prisene. Det er åpenbart umulig å hindre slike møter ved lover som kan håndheves, eller som er forenelige med frihet og rettferdighet. *Men selv om loven ikke kan hindre folk i samme bransje i noen ganger å komme sammen, bør den ikke gjøre noe for å lette slike sammenkomster, langt mindre gjøre dem nødvendige.*¹¹⁸

Et av de mest interessante poengene i dette sitatet fra Smith er hans påpekning av lovens utilstrekkelighet. Lover som tar sikte på å kontrollere mennesker så sterkt at man hindrer en hver form for avvik er uforenelige med liberale prinsipper. Denne innsikten hos Smith viser at han ikke mente at et fritt marked kombinert med strenge lover var tilstrekkelig. Ved å påpeke lovens begrensede evne til å kontrollere viser Smith at markedet til syvende og sist hviler på den enkeltes moral.

Det er helt avgjørende med kontroll av markedsmechanismen om den skal fungere etter hensikten. En debatt om hvorvidt markedsmechanismen bør kontrolleres eller ikke, er forfeilet. Debatten må dreie seg om *hvordan* en kontrollerer. Det er ikke kontroll i seg selv som er problemet, men hva en hensiktsmessig kontroll innebærer. Denne kontrollen er ikke bare av formell juridisk-politisk art, men som Hegel og Smith viser oss er markedsmechanismen i bunn og grunn fundert på et sosialt og moralsk grunnlag en ikke kan unnslippe. Det ovenfor nevnte sitatet fra Smith viser nødvendigheten av kontroll. Når kapitalister danner en sammensvergelse har de et stort problem hvis de skal argumentere legitimt mot kontroll.

¹¹⁸ Smith, Adam, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations* (1776) Her sitert etter Sandmoe, *Samfunnsøkonomi – en idéhistorie*, 52. (min kursivering)

Hegels lesning av Smith sitat ovenfor kan finnes igjen i *Philosophie des Rechts*. Det offentlige må sørge for at publikum ikke blir bedratt av tilbyderne på markedet:

dem Publikum, angeboten Werden, dessen Recht, nicht betrogen zu werden, und die Untersuchung der Waren, als ein gemeinsames Geschäft von einer öffentlichen Macht vertreten und besorgt werden kann (Ph d R § 236).

I andre deler av *Philosophie des Rechts* kan man se at Hegel tar avstand fra en tanke om at markedet selv rydder opp i svingningene i økonomien. Hans tiltro til at markedet selv kommer i likevekt er ikke like stor som hos andre, mer liberale økonomer. Det mest interessante som Hegel kan tilføre økonomisk teori er ikke innvendinger av teknisk-økonomisk art. Både Smith og Hegel var opptatt av at det frie marked innehar et ansvar. Det frie marked kan misbrukes. Det er en moralsk utfordring for markedet, som er mer dyptgående enn teknisk-økonomiske utfordringer.

Statlige forordninger som konkurransetilsyn, Sentralbankens advarsler om inflasjon og rentehevelse, Økokrims undersøkelser osv. er alle av teknisk art. Disse formelle og statlige institusjonene skal bøte på markedets manglende evne til å fungere autonomt. Det disse institusjonene har til felles, er at de ivaretar aspekter av juridisk-teknisk art og at de ikke i tilstrekkelig grad fanger opp den moralske sfæren. Deres hovedoppgave er også å sikre jevn og stabil økonomisk vekst i tråd med markedets forventninger. Denne tanken er bygd på en idé om at menneskets behov er drevet av et stadig ønske om økt forbruk. Målet er ikke å sørge for at markedet fungerer som et redskap som fremmer allmennmenneskelig behov definert innefor jordens økologiske grenser.

Når det rent individualistiske danner grunnlaget for kapitalismen, så fremmes ikke nødvendigvis de allmenne målene gjennom den. Kapitalismen mister sin funksjon som et redskap til menneskelig bruk. Det blir en ideologisk kraft som definerer hvordan man alltid bør tenke *økonomisk* i sosialt samkvem. Den sterke individualismen (atomismen) sammenkoblet med kapitalisme fører kun til akkumulasjon. Et sosialt adskilt individ fremmer kun sine særegne mål og disse sees ikke i sammenheng med allmenne begrensninger. Den kompetitive konkurranseform blir for dominerende. Dette fører til en kapitalistisk akkumulasjon som er ute av menneskelig og sosial kontroll.

Beim Sittlichen sind daher immer nur die zwei Gesichtspunkte möglich, daß man entweder von der Substantialität ausgeht oder atomistisch verfährt und von der Einzelheit als Grundlage hinaufsteigt: dieser letztere Gesichtspunkt ist geistlos, weil er nur zu einer Zusammensetzung führt, der Geist aber nicht Einzelnes ist, sondern Einheit des Einzelnen und Allgemeinen (Ph d R § 156z).¹¹⁹

Ved et atomistisk utgangspunkt vil ikke menneskets sosiale potensial komme til uttrykk og man får ikke utviklet sosialmoralisk sinnelag (*Sittlichkeit*). Det isolerte individet er redusert til ervervets egoistiske side.¹²⁰ En kapitalisme løsrevet fra en sosial og moralsk kontekst bygger på individer som forblir ved ervervets egoistisk side. Individet vil slik sett gå glipp av det den dialektiske bevegelse som fører til gjensidig anerkjennelse og søke anerkjennelse i ytre tegn.¹²¹ Disse ytre tegnene ser man blir manifestert i et udannet og høyt forbruk. Ideen om det isolerte individet danner et antropologisk grunnlag for en åndløs kapitalisme der vekst blir en sentral verdi. Et slikt antropologiske grunnlag for kapitalismen er ikke i tråd med Hegels antropologi og er etter min mening uholdbar.

4.8 Hvordan forvaltes sosial kapital på en forsvarlig måte?

Når markedslogikk blir et premiss for hvordan man tenker om moral, kan tillit forvandles fra noe som *er* mellom mennesker til noe som brukes formålsrasjonelt. I nyere sosiologisk tenkning blir det fremhevet en kritikk av realistiske tilnærminger til økonomisk samkvem. Det fremheves at tillit mellom mennesker gjør økonomiske virksomheter effektive – ikke bare ren maksimering av egeninteressen. Vi stoler på hverandre i handelsrelasjoner og slipper derfor ekstrakostnaden som ligger i det å måtte kontrollere hverandre. Denne tilliten blir definert som en sosial kapital. Gudmund Hernes definerer tillit som viljen til å ta risiko.¹²² Når man viser tillit gjør man seg selv sårbar. Tillit i en handelsrelasjon er en måte å vise at man ikke krever full kontroll over situasjonen. Det kan altså se ut som det er en økonomisk gevinst i det å kunne vise tillit. Å se på tillit som noe man kan tjene på, er likevel i seg selv problematisk, da tillitens verdi får en instrumentell verdi. Tillit må holdes klar en slik formålsrasjonalitet hvis den skal fungere som et genuint grunnlag for handel og kontrakter. I et hegeliansk

¹¹⁹ Dag Johnsen oversetter det tyske ordet zusammensetzung med akkumulasjon i den norske oversettelsen (*Rettsfilosofien*, Vidarforlaget, 2006.) I tysk-norsk ordbok er det oversatt med sammensetning. Oversettelsen er med andre ord språklig sett misvisende. Ut i fra konteksten og andre paragrafer (§ 191 og z og § 195) fra *Philosophie des Rechts* mener jeg likevel man kan si meningen er ivaretatt når Johnsen har oversatt zusammensetzung med akkumulasjon.

¹²⁰ Ph d R § 253a

¹²¹ Ph d R § 253a

¹²² Gudmund Hernes, *Med på laget. Om New Public Management og sosial kapital i den norske modellen*. (Oslo, Fafo-rapport, 2007:09), 129.

perspektiv kan man kalle dette ikke-instrumentelle grunnlaget for *Sittlichkeit* - et samfunns moralske grunnlag.

Man går over grensen for hva som kan kalles moralsk forsvarlig når denne sosiale kapitalen blir kalkulert med. Slik sett er begrepet sosial kapital misvisende, særlig hvis det blir en definisjon på grunnleggende tillit og moral. Sosial kapital kan defineres vidt og inneha den kompetansen en bedrift har for å forstå for eksempel tysk bedriftskultur og dermed lettere få i gang handelsavtaler med tyskere. At næringslivet på den måten lærer seg å håndtere det sosiale felt har kanskje ingen direkte moralske implikasjoner. Sosial kapital definerer også noe som er mer grunnleggende. Her kan begrepet om sosial kapital bli misvisende. Tillit og moral er så grunnleggende at det er svært problematisk å se på det som en *kapitalbeholdning*. Næringslivet kan ha ulike typer kapital som den kan benytte seg av, men etikken er ikke en kapital som kan inngå i en virksomhets produksjonsfunksjon. Dette er ikke å adskille etikken fra økonomisk virksomhet, men å holde etikkbegrepet adskilt fra en nyttefunksjon. Bare slik kan etikken sette troverdige rammer for økonomisk virksomhet. Reduseres etikken til noe man har en viss kapitalbeholdning av blir økonomien et premiss i etikken og ikke motsatt: etikken et premiss i økonomien. Etikken skal sette rammer for bruken av kapital og det er derfor misvisende å definere den som kapital. Kåre Willoch sier det slik:

Krav om større vekt på etikk i næringslivet blir også begrunnet med at etikk bidrar til lønnsomheten. Men det må ikke få tåkelegge hovedsaken. Etikken skal sette grenser for de midler man kan bruke i jakten etter lønnsomhet, for å hindre at lønnsomhet blir vunnet på bekostning av viktigere verdier.¹²³

Sosiologien har påvist interessante sammenhenger ved forskningen på sosial kapital. Dette kan få frem at teorier som hevder at individer utelukkende maksimerer sine egne interesser er unyanserte. Påvisningen av at det sosiale feltet har betydning for effektiviteten og lønnsomheten i næringslivet er interessant. Denne forskningen er som annen forskning den kan misbrukes. Det paradoksale er at hvis man begynner å kalkulere med den så har man sannsynligvis tapt den. Inngår etikken i en produktfunksjon – i motsetning til å være selve fundamentet for virksomheten blir etikken rent konsekvensetisk. Det etiske risikerer å bli redusert fra noe som har en verdi i seg selv, til å bli noe instrumentelt man benytter seg av om man finner det formålstjenelig. Et slikt syn på etikk bryter også med Hegels syn på hva det vil si å være et fritt og anerkjent menneske. Et dannet menneske er *selv* til stede i alt det gjør¹²⁴ og styres slik sett ikke av ytre press om økonomisk vinning, men har sitt fundament og sin

¹²³ Kåre Willoch, "Sviktende etikk i kapitalismen" i *Aftenposten* 15. juni 2006.

¹²⁴ Ph d R § 107z

frihet i en anerkjennelsesrelasjon som har overskredet det formålstjenelige. Dette utelukker ikke det å søke økonomisk gevinst, men utgjør et grunnlag som er dannet uavhengig av produksjonsfunksjonen. Dette grunnlaget utgjør den økonomiske virksomhetens moralske fundament.

Kapittel 5

5.1 Markedsfyrstenes legitimitet

Jeg har argumentert for at dagens markedsliberalisme ikke fanger opp allmenne interesser, særlig med tanke på bærekraftig utvikling. Et viktig hegeliansk poeng er utviklingen av individuell forståelse av allmenne interesser. Individet bør i følge Hegel selv innse og intersubjektivt ta opp i seg allmenne begrensninger. I den grad Hegel var liberal argumenterte han for at friheten ikke bare må garanteres ovenfra. En ytre stat med sine lovreguleringer og voldsmonopol er utilstrekkelig. Friheten og den individuelle interessen for fellesskapet og allmenne interesser dannes også nedenfra.

Et liberalt syn på markedsøkonomi som fremhever forfølgelse egeninteresse som sentral verdi kombinert med en vektlegging av en stat som garanterer eiendomsretten og holder oppsyn med lover – nattvektersstaten – blir utilstrekkelig i et hegeliansk perspektiv. En modell hvor staten alene skal ta seg av de allmenne interessene og sette rammene for markedet fanger ikke opp og utvikler samfunnets moralske grunnlag.

I motsetning til Hegel kan man hevde at det ikke finnes noe vitenskaplig grunnlag for å hevde at mennesket er disponert for noe annet enn å fremme sine egne egoistiske interesser. Et slikt syn kombinert med markedsliberalisme fordrer en sterk stat. I hobbesiansk forstand, en streng fyrste. Et slikt syn på markedsliberalisme forfekter *frihet fra* detaljstyring av individet på mikronivå i økonomisk sammenheng. De makroøkonomiske størrelser som finans- og pengepolitikk blir styrt fra et motsatt perspektiv. Makten over de makroøkonomiske størrelser er sterk sentralisert. Finans- og pengepolitikk dikteres i stor grad de allmenne interesser ovenfra. Politisk økonomi er i lys av Hobbes og Hegel i så måte mer inspirert av den første filosofen.

I politisk sammenheng mener jeg det i dagens vestlige markedsliberalisme kan stilles spørsmål om et elitistisk syn gjør seg gjeldene i politisk økonomi. Sentralbanker og finansdepartementer besitter en betydelig makt som ikke er unndratt politisk kontroll i teorien, men som i praksis langt på vei styrer penge- og finanspolitikk ovenfra og ned. Det betyr i praksis lite om finansministeren er fra ytre venstre eller ytre høyre på den politiske fløyen. Jeg vil hevde at en slik utvikling av forholdet mellom stat og marked har sine ideologiske årsaksforklaringer i vektleggingen av markedsliberalisme – kall det gjerne nyliberalisme. Et slikt syn vektlegger forfølgelsen av egeninteressen som helt sentral. De allmenne interessene kan på grunn av menneskets natur ikke fremmes nedenfra. Derfor holdes en sentralisering av makten over allmenne og makroøkonomiske størrelser for legitime. Politisk er denne utviklingen også forsterket gjennom manglende prioriteringsvilje. Politiske løsninger har vist seg å være uholdbare og markedsløsninger har tatt over. Slik sett er nyliberalismen også drevet frem av sosialismens og sosialdemokratiets manglende vilje til å innse elementære økonomiske sammenhenger.

Det at markedsøkonomien ofte allokterer ressurser på en effektiv måte, og at innenfor visse rammer er det som er bedriftsøkonomisk lønnsomt ofte, selvfølgelig med visse unntak, også samfunnsøkonomisk lønnsomt, er en erkjennelse som det blant annet langt på vei ble konkludert med i en av Norges offentlige utredninger: ”Strukturproblemer og vekstmuligheter i norsk industri” fra 1979. Tidligere Industriminister fra Arbeiderpartiet, Finn Lied, ledet utvalget. Sentrale folk i LO også satt i utvalget. Det er en misforståelse å tro at de var preget av gryende nyliberalisme. Det var en erkjennelse av at hvis man ikke tok hensyn til økonomisk teori så ville man ikke få en optimal fordeling av samfunnets ressurser. Det kunne til sist resultere i at en sosialistisk eller sosialdemokratiske politikk tapte legitimitet. Det kunne igjen resultere i at vi fikk en motsatt ytterlighet: en ukontrollerbar og nyliberal markedsøkonomi.¹²⁵

¹²⁵ ”Selektive tiltak på bedrifts- eller bransjeplan medfører som regel en særlig belastning på det administrative apparat. Det hevdes dessuten at de i noen tilfelle kan låse fast ressurser til skade for fremtidsrettet omstrukturering, og at de kan virke konkurranseforvridende. Det er derfor enighet om at en del av de selektive tiltak som hittil har vært brukt, ikke kan nyttes utover et begrenset tidsrom.” sitat fra Norges offentlige utredninger (NOU) ”Strukturproblemer og vekstmuligheter i norsk industri.” 1979:35

Samfunnsøkonomien som fag er helt grunnleggende. Hegel kalte samfunnsøkonomien den vitenskapen som hadde forstått forholdet mellom individuelle og allmenne interesser.¹²⁶ Dersom enkeltindividet ikke forstår de allmenne begrensningene som ligger i økonomien må noen ta ansvaret for dem. Manglende ansvarlighet på et intersubjektivt nivå legitimerer den vestlige markedsøkonomiens sentralisering av makt til sentralbanker og finansdepartement som opptrer som en slags samfunnsøkonomiens fyrste. Einar Førde uttrykte i kjølvannet av bankkrisen i 1987 hvor lite styringsdyktig en politisk styrt rente hadde blitt når han sa: ”Å vedta at renten skal ned, er det samme som å bestemme at silda skal vende tilbake til Vestlandet.”¹²⁷ Det politisk styrte rentenivået hadde ikke rot i den økonomiske virkeligheten – den var preget av politisk ønsketenkning – og den spilte derfor fallitt.

Det har i senere tid i Norge vært fremmet tanker om å gjeninnføre politisk styrt rente. Om det blir gjennomslag for et slikt syn fordrer det at et stortingsflertall klarer å sette renten på et nivå som er i tråd med allmenne interesser. Det kan selvsagt bli uenighet om hva disse allmenne interessene består av og da har man et problem. En slik demokratisering av samfunnsøkonomien er ikke uproblematisk og fordrer at man evner å tenke sine egne interesser i sammenheng med allmenne interesser. Utfordringen kan være å få i stand beslutninger som ikke bare ivaretar enkle, umiddelbare ønsker, men som tar flere hensyn, herunder framtida og miljøet. Demokratisering betinges også av at man lytter til dem med økonomisk kompetanse og har tillit til dem. Bare slik kan subjektet få realisert sin rett til medbestemmelse i samfunnsøkonomien nedenfra.

Som tidligere vist sliter dagens samfunnsøkonomi med å ta opp i seg mål om bærekraftig utvikling. Mye tyder på at markedsøkonomiens vekstimperativ overskygger muligheter for et mer økologisk syn på økonomisk vekst. Markedsliberalismens beskyttere, for eksempel sentralbanken, henter sin legitimitet fra en idé om at enkeltindividet tenker kortsiktig og mest på egen vinning. Dette menneskesynet er et anti-utopisk menneskesyn som fastholder å være deskriptivt, men som kan ha normative konsekvenser. Et sentralt aristotelisk poeng, som også er sentralt for Hegel, er at frihet fremmer ansvarsfølelsen. Et individ som settes fritt vil ikke nødvendigvis kun tenke på seg selv. Friheten er snarere en forutsetning for at individet selv kan få en selvstendig innsikt i objektive størrelser. Skal man ha en større demokratisk kontroll

¹²⁶ Ph d R § 189 og a

¹²⁷ Her sitert etter Gunhild Eklund, Tore Jørgen Hanisch og Espen Søylen, *Norsk økonomisk politikk i det tyvende århundre. Verdivalg i en åpen økonomi*, (Kristiansand S, Høyskoleforlaget, 1999), 327.

og menneskelig styring med økonomiens utvikling fordrer det at man våger mer demokrati nedenfra. Slik sett burde kanskje samfunnsøkonomi og økologi vært *et* obligatorisk fag i skolen. Hvis ikke samfunnsøkonomiens ”fyrster” selv klarer å fange opp økonomiens økologiske begrensninger er det svært gode grunner for å trekke deres legitimitet i tvil.

5.2 Konklusjon

Hegels filosofi har etter hans død blitt tolket i hovedsak to retninger. En venstrehegeliansk og en høyrehegeliansk retning. En venstrehegeliansk retning som blant annet Karl Marx utviklet har ikke vært tema i denne oppgaven. Særlig Hegels kritikk av at kapitalisme kan utvikle en pøbel og skape grobunn for fattigdom gir *økonomiske* argumenter for å vektlegge en venstrehegeliansk tolkning. Professor i idéhistorie Thomas Krogh poengterer i etterordet til den norske oversettelsen av *Rettsfilosofien* at det ikke var snakk om noe industriproletariat når Hegel brukte ordet klasse.¹²⁸ Blant annet de enorme forskjeller og økologiske problemer kapitalismen ser ut til å ha skapt, gjør det likevel påtrengende å drive med kapitalismekritikk.

Mitt hovedfokus i denne oppgaven har vært å vise hvordan kapitalismen kan få større legitimitet. Det er liten tvil om at markedsliberalismen som dominerende ideologi, særlig i den vestlige verden kan og bør settes under kritisk søkelys. Min kritikk av kapitalismens utvikling har ikke hatt en karakter som postulerer et grunnleggende brudd med kapitalisme. Jeg har ved å gå tilbake til en av banebryterne for markedsøkonomien, Adam Smith, forsøkt å vise hva kapitalisme innebærer og hva som forutsettes for at den kan opprettholde legitimitet. Mitt hovedfokus har ikke vært Adam Smiths filosofi og syn på økonomi, men Hegels filosofi og hvordan han leste Smith. Hegel har vesentlige tilføyelser til Smiths syn på økonomi. Smith blir likevel ikke så ulik Hegel ved en tolkning av Smith som fremhever hans fokus på at markedet er avhengig av grunnleggende tillit og moral.

Det er menneskets iboende sosiale potensial som må slippes løs og utvikles hvis kapitalismen skal fungere som et redskap eller system mennesker bruker for å fremme sin velferd. Individet må intersubjektiv gjenvinne styringen av den økonomiske utviklingen slik at det selv setter premissene. En kapitalisme som bygger på adskilte subjekter som konkurrerer med hverandre

¹²⁸ Krogh, ”Etterord ved Thomas Krogh”, 425.

fører til en uhemmet akkumulasjon. Denne akkumulasjon virker utover det teknisk-økonomiske feltet. Den ødelegger sosiale strukturer for mellommenneskelig tillit og gjensidig anerkjennelse. Dermed ødelegges forutsetninger og muligheter for menneskelig handling som kan vri kapitalismen i en mer bærekraftig retning.

Et alternativ til en ren markedsliberalisme har andre antropologiske forutsetninger. For Hegel var gjensidig anerkjennelse helt grunnleggende for utvikling av menneskelig frihet. En kapitalisme som knytter seg til subjekter med atomistisk selvforståelse, ser ut til å forhindre den gjensidige anerkjennelsesstrukturens utvikling. Slik sett er dagens kapitalisme på kollisjonskurs med menneskelig frihet. Derfor bør jeg vel også svare nei på spørsmålet: ”Kan mennesket være fritt under kapitalismen?” som er spørsmålet i tittelen på denne oppgaven.

Dagens kapitalisme er likevel flertydig – og selv om det i debatten er uenighet om dette – vil jeg hevde at det snarere er dens utvekster, enn dens vesen som truer vår frihet og bærekraftig utvikling. En kapitalisme som knyttes for ensidig til ønske om økonomisk vekst og at individer alltid forfølger egeninteressen støttes av en anti-utopisk liberalisme. Truls Wyller sier: ”Liberalismen har altså alltid hatt en anti-utopisk kjerne, i sin tid pregnant formulert av kyniske statsteoretikere som Machiavelli og Hobbes”.¹²⁹ En slik anti-utopisk liberalisme – som langt på vei bryter med liberalismens nedenfra og opp – kombinert med markedsøkonomi, er på kollisjonskurs med det moralske grunnlag Hegel satte for en legitim kapitalisme. En slik markedsliberalisme har et for statisk menneskesyn og fanger ikke opp ideen om at liberalisme handler om å *utvikle* individuelt ansvar for fellesskapet og allmenne interesser. En markedsøkonomi kombinert med en sterk stat som koordinerer markedet *ovenfra* ser ut til undergrave istedenfor å vedlikeholde det moralske grunnlaget. Markedsøkonomien er avhengig av et moralsk grunnlag som virker og utvikles *nedenfra* hvis den skal kunne fungere på lengre sikt.

En markedsøkonomi som truer den moralske velferden har et legitimitetsproblem. Den undergraver selve fundamentet markedsøkonomien hviler på.¹³⁰ Det er en forutsetning at dette moralske fundamentet holdes adskilt fra *selve* produktfunksjon til en økonomisk aktør, men den må danne dens grunnlag på en ikke-instrumentell måte. Bare slik kan etikken bli et

¹²⁹ Wyller, ”Sosialisme og politisk liberalisme. En kommentar til Rune Slagstads *Rettens ironi*”, 339.

¹³⁰ Sejersted, *Demokratisk kapitalisme*, 39.

premiss i økonomien, hvis det instrumentelle synet på etikken overtar risikerer man at det økonomiske blir et premiss i etikken.

Hegel hadde slik jeg ser det et liberalt syn på økonomi hvor han vektla dens moralske fundament og potensial. Handel er ”das größte Bildungsmittel” (Ph d R § 247). Hegels syn på handel favnes inn under hans vektlegging av det sosiale felt og utvikling av *Sittlichkeit*. Det er naturlig og til menneskets fordel å handle med hverandre. Derfor bør de produkter vi skaper fordeles og byttes mot hverandre. Markedet fungerer som en effektiv distribusjonsmekanisme av varer og tjenester. Et fritt forhold mellom tilbud og etterspørsel kanaliserer varer og ressurser dit de trengs.¹³¹

Vi ser ikke bare våre egne behov på markedet, men markedet er en mekanisme det er lagt til rette for at man intersubjektivt kan bruke for å fremme allmenn velferd. Her er Smiths berømte sitat om kornhandleren, slakteren og bryggeren misvisende. Markedet er også en arena der man kan utvikle gjensidig anerkjennelse, derfor bryter Hegels syn på økonomi med et syn som hevder at en fungerende markedsøkonomi er betinget av ren forfølgelse av egeninteressen. Hegels syn på frihet gikk i mot et syn der egeninteressen ble satt i førersetet. Friheten for Hegel dannes dialektisk mellom det individuelle og allmenne. Overført på handel kan Hegels filosofi bidra til å gi markedsøkonomi fornyet legitimitet. En markedsøkonomi som holdes innenfor strukturer av gjensidig anerkjennelse kan fungere som et redskap mennesket bruker. Styres markedet kun etter profittbehov, blir mennesket og politikken et redskap markedet bruker.

¹³¹ Dette bryter som vist før ikke med at det offentlige kan og bør gjøre inngripen om nødvendig. Se blant annet Ph d R § 235 og § 236

Bibliografi

Aristoteles. *Den Nikomakiske etikk*. Norsk utgave ved Arnfinn Stigen. Oslo: Gyldendal forlag, 1973.

Astrup, Nikolai E. "Rikdommens forbannelse" leder i *Minerva* 84 (02 2008): 2-3.

Bauman, Zygmunt. *Flytende modernitet*. Oslo: Vidarforlaget, 2001.

Dale, Anne Lene. *Politikkens normative grunnlag*. Hovedoppgave i Statsvitenskap UiO, 1995.

ECON senter for økonomisk analyse, "Naturgass på Nord-Jæren", ECON- rapport nummer 01/99 prosjekt nr 30570. 21. Januar 1999.

Eklund, Gunhild, Hanisch, Tore Jørgen, og Søilen, Espen. *Norsk økonomisk politikk i det tyvende århundre. Verdivalg i en åpen økonomi*. Kristiansand S: Høyskoleforlaget, 1999.

Engelstad, F. Selle, P og Østerud, Ø. *Makten og demokratiet: en sluttbok fra Makt- og demokratiutredningen*. Oslo: Gyldendal, 2003.

Eriksen, Stein Sundstøl og Rønning, Geir O. "Maktutredningens stat" i *Agora* 20 (3/4 2002): 51-80.

Fromm, Erich. *Å ha eller å være*. Oslo: Aventura Forlag, 1993.

Gjerdråker, Svein. "Intervju med Arne Johan Vetlesen" i *Dag og Tid* 3.10.2008.

Gjerdråker, Svein. "Intervju med Kristin Clemet" i *Dag og Tid* 10.10.2008.

Habermas, Jürgen. *Borglig offentlighet*. 3. utgave Oslo: Gyldendal, 2002.

Hamsun, Knut. *Markens Grøde*, Hamsuns beste: Senere verker Oslo: Gyldendal, 2006.

Hegel, G.W.F. *Sannhet og System. Utvalgte tekster fra Åndens fenomenologi og logikkens vitenskap*. 2. utgave Oslo: Gyldendal, 1997.

Hegel, G.W.F. *Phaenomenologi des Geistes*. Bonn: Voltmedia, 1807.

Hegel, G.W.F. *Åndens fenomenologi*. Oslo: Pax Forlag, 1999.

Hegel, G.W.F. *Grundlinien der Philosophie des Rechts oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Stuttgart: Reclam, 1970 [1821].

Hegel, G.W.F. *Rettsfilosofien*. Oslo: Vidarforlaget, 2006.

Hegel, G.W.F. *Wissenschaft der Logikk*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1986 [1812-16].

Henriksen, Jan-Olav og Vetlesen, Arne Johan. *Moralens sjanser i markedets tidsalder. Om Kulturelle forutsetninger for moral*. Oslo: Gyldendal, 2003.

Hernes, Gudmund. *Med på laget. Om New Public Management og sosial kapital i den norske modellen*. Oslo: Fafo-rapport, 2007:09.

Hille, John. "Godt norsk? CO2-utslipp ved produksjon, lagring og transport av norsk og importert frukt/grønnsaker." *Framtiden i våre Hender*, 1998.

http://www.framtiden.no/dokumenter/R199807_Godt_norsk.pdf (25.10.2008)

Hevrøy, Sjur. *Hegels Rettsfilosofi – enhet mellom frihet og etikk*. Upublisert oppgave i filosofi/UiO, 2008.

Hobbes, Thomas. *Levithan*. London: Penguin books, 1985.

Honneth, Axel. *Leiden an Unbestimmtheit. Eine Reaktualisierung der Hegelschen Rechtsphilosophie*. Stuttgart: Reclam, 2001.

Honneth, Axel. *Kampf um Anerkennung*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 1992.

Isaksen, Torbjørn Røe. *Høyre om! For en ny konservatisme*. Trondheim: Cappelen Damm, 2008.

Kant, Immanuel. *Kritik der reinen Vernunft*. 2 utgave 1787. Voltmedia

Kinander, Morten. (red.) *Makt og Rett*. Oslo: Universitetsforlaget, 2005.

Kojève, Alexandre. *Introduksjon til lesningen av Hegel*. Oslo: Pax Forlag, 1996 [1947].

Kolbeinstveit, Lars "Paralysert politikk" i *Klassekampen* 11.4.2008

Langslet, Lars Roar "Mennesket lever i kraft av ideologiene. Lars Roar Langslet i samtale med Isaiah Berlin" i *Minerva* 84 (03 2008): 68-73. (første gang trykt i *Aftenposten* i 1991)

Laustsen, Carsten Bagge og Myrup, Jesper. (red.) *Magtens tænkere*, Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 2005.

Laustsen, Carsten Bagge og Thorup, Mikkel "Thomas Hobbes: Magten som politisk problem" i C.B. Lausten og J. Myrup red. *Magtens tænkere*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 2006: 71-100.

Lorentzen, Håkon. *Moraldannende kretsløp*, Oslo: Abstrakt forlag, 2007.

Malnes, Raino og Midgaard, Knut. *Politisk tenkning fra antikken til vår tid*. Oslo: Universitetsforlaget, 1993.

Mill, John Stuart. *On Liberty and the subjection of Woman*, London: Penguin Classics, 2006. [1859]

Montag, Warren. "Nekroøkonomi, Adam Smith og døden i det universelle liv." i *Agora* 25 (4 2007): 133-154.

Mørck, Sidsel. "Fremtiden er nå!" i A.J. Vetlesen, red. *Nytt klima. Miljøkrisen i samfunnskritisk lys* Oslo: Gyldendal, 2008: 173-212.

Norges offentlige utredninger (NOU) "Strukturproblemer og vekstmuligheter i norsk industri." 1979:35.

Olsen, Johan P. "Offentlig styring i en institusjonsforvirret tid". *Nytt Norsk Tidskrift* 15 (1/1998): 7-20.

Sandnes, Cathrine og Tranøy, Bent Sofus. "Tillitsmannen – intervju med Helge Lund" i *Samtiden* (2-2008): 40-53.

Sandmo, Agnar. *Samfunnsøkonomi – en idéhistorie*. Oslo: Universitetsforlaget, 2006.

Sejersted, Francis. *Demokratisk kapitalisme, revidert utvalg*. Oslo: Pax Forlag, 2002.

Sennett, Richard. *Det fleksible mennesket*. Oslo: Fakkbokforlaget, 2001.

Schnaedelbach, Herbert. *Hegels praktische Philosophie*, Suhrkamp, 2000.

Smith, Adam. *The Theory of moral Sentiments*. New York: Promethues books, 2000.

Sparby, Terje. "Individets frihet". *Minerva* 84 (4 2008).

Stortingsmeldings nr 25 "Petroleumsindustriens plass i det norske samfunn" Oslo, finansdepartementet, 1973-1974.

Taylor, Charles. "Atomisme" i *Agora* 25 (nr. 3 2007): 212-238.

Tranøy, Bent Sofus. *Markedets makt over sinnene*, Oslo: Aschehoug, 2006.

Utaker, Arild. "Michel Foucault om liberalisme og nyliberalisme" i *Sosiologi i dag* 35 (2005): 9-32.

Vetlesen, Arne Johan. *Hva er Etikk*. Oslo: Universitetsforlaget, 2007.

Vetlesen, Arne Johan. "Efterord: Magtkritikkens utfordringer" i C.B. Laustsen og J. Myrup, red. *Magtens tænkere*. Roskilde: Roskilde Universitetsforlag, 2006: 479-493.

Vetlesen, Arne Johan (red.), *Nytt klima. Miljøkrisen i samfunnskritisk lys* Oslo: Gyldendal, 2008.

Vetlesen, Arne Johan. "Nullsumlogikk og andre narrespill: Norsk oljepolitikk i klimakrisens tjeneste" i *Samtiden* (2-2008): 54-64.

Willoch, Kåre. "Sviktende etikk i kapitalismen" i *Aftenposten* 15.6.2006.

Wood, Ellen Meiksins. "Skillet mellom det 'økonomiske' og det 'politiske' i kapitalismen". *Agora* 20 (3/4 2002): 263-287.

Wyller, Truls. "Sosialisme og politisk liberalisme, En kommentar til Rune Slagstads *Rettens Ironi*" *Agora* (3/4 2002): 338-344.

Aanesen, Karl Henrik. *Konkuranse i lys av moralitet og Sittlichkeit*, Oslo: Hovedoppgave UiO/filosofi, 2004.